

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

УКРАЇНА В ЄВРОПІ І СВІТІ

Конспект лекцій
для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня

Електронний ресурс

Рецензенти:

О. М. Тавшунський – кандидат історичних наук, доцент Навчально-наукового інституту «Українська інженерно-педагогічна академія» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Е. О. Хряпін – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії, археології та гуманітарних наук Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

*Затверджено до розміщення в мережі Інтернет рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 11 від 25 червня 2025 року)*

У 45 **Україна в Європі і світі** : конспект лекцій для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня [Електронний ресурс] / уклад. О. Ю. Кашаба. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. – (PDF 127с.)

Конспект лекцій розроблено з метою створити у здобувачів освіти комплексне бачення історичного процесу на території України як складової загальноєвропейського простору; сприяти вивченню, узагальненню та систематизації знань про основні сучасні трансформаційні процеси в Європі та світі з визначенням ролі і місця України в них; дослідити процеси європейської інтеграції України, яка проголошена головним пріоритетом зовнішньої політики нашої держави.

Конспект лекцій розроблений на основі завдань курсу, що базуються на робочій навчальній програмі дисципліни і включає зміст програми курсу, лекційний матеріал, питання для самоконтролю, список літератури, рекомендованої для засвоєння курсу, глосарій.

УДК 908(477)(07)

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2025

© Кашаба О. Ю., уклад., 2025

Зміст

Передмова.....	4
Тема 1. Предмет і завдання дисципліни «Україна в Європі та світі».	
Україна в контексті розвитку світової цивілізації.....	6
Тема 2-3. Поняття цивілізації. Основні закономірності та історичні періоди цивілізацій. Світова і локальна цивілізація.....	12
Тема 4. Україна і Європа: особливості історичного поступу в X – XII ст.....	23
Тема 5. Давньоруська держава в системі взаємовідносин середньовічних європейських держав.....	29
Тема 6-7. Еволюція європейської парадигми розвитку України в XIV – XIX ст.....	39
Тема 8-9. «Українське питання» в першій половині XX ст.....	54
Тема 10. Радянська Україна у колі держав і народів. Роль УРСР в створенні ООН.....	63
Тема 11. Становлення незалежної України та її місце в Європі та світі.....	71
Тема 12-13. Україна в сучасних євроінтеграційних процесах.....	82
Тема 14-15. Участь України у міжнародній безпеці. Співпраця з НАТО.....	101
Словник термінів.....	116
Рекомендована література.....	125

Передмова

Мета вибіркової дисципліни «Україна в Європі та світі» – створити у здобувачів освіти комплексне бачення історичного процесу на території України як складової загальноєвропейського простору; сприяти вивченню, узагальненню та систематизації знань про основні сучасні трансформаційні процеси в Європі та світі з визначенням ролі і місця України в них; дослідити процеси європейської інтеграції України, яка проголошена головним пріоритетом зовнішньої політики нашої держави.

Завдання навчальної дисципліни:

- Створити у здобувачів освіти комплексне бачення історичного процесу на території України як складової загальноєвропейського простору;
- Аргументовано визначати місце України в загальноєвропейському суспільно-політичному процесі;
- Визначити цивілізаційний розвиток світового співтовариства та рух української держави в досягненні кращих світових зразків суспільного розвитку;
- Проаналізувати позитивні наслідки інтеграції України до світової цивілізації, визначити можливі ризики та шляхи їх нейтралізації, шляхи формування позитивної суспільної думки;
- Сприяти вивченню, узагальненню та систематизації знань про основні сучасні трансформаційні процеси в Європі з визначенням ролі і місця в них України;
- Опанувати моделі толерантної поведінки та стратегії конструктивної діяльності в умовах культурних, мовних, релігійних та інших відмінностей між народами, різноманітності світу й людської цивілізації;
- Сприяти становленню світоглядних, духовно-моральних цінностей, гуманізації здобувачів освіти як особистостей.

У результаті вивчення дисципліни у здобувачів освіти повинні сформуватися здатності:

- Вміти охарактеризувати світові та локальні цивілізації, ступінь цивілізованості українського суспільства;
- Аналізувати джерела та працювати з науковою літературою з проблеми історичного процесу на території України як складової загальноєвропейського простору;
- Розуміти основні напрямки інтеграційних устремлінь України,
- Аналізувати цивілізаційні процеси в різних країнах, на основі порівняльного аналізу, виокремлювати переваги та ризики інтеграційних устремлінь України;
- Вести дискусію з питань інтеграції України у світовий цивілізаційний простір;
- Орієнтуватися у сучасних векторах відносин суверенної України з різними країнами світу.

Загальний обсяг курсу – 6 кредитів, 180 год. Лекційні заняття

складають – 20 год. (20 практичних занять). Під час лекційних занять розглядаються теоретичні питання, присвячені аналізу історичного процесу на території України як складової загальноєвропейського простору. Лекційний матеріал дозволить систематизувати знання про основні сучасні трансформаційні процеси в Європі та світі з визначенням ролі і місця України в них, дослідити процеси європейської інтеграції України, яка проголошена головним пріоритетом зовнішньої політики нашої держави.

Конспект лекцій розроблений на основі завдань курсу, що базуються на робочій навчальній програмі дисципліни і включає зміст програми курсу, лекційний матеріал, питання для самоконтролю, список літератури, рекомендованої для засвоєння курсу, глосарій.

Інформаційними джерелами для вивчення курсу є базові підручники, навчальні посібники, збірники документів, монографії, наукові статті, науково-методичні розробки, довідники, словники та додаткова література.

Головними етапами роботи з джерелами та літературою з навчального предмета для здобувачів освіти, як правило, є:

- вибір проблеми і теми та пошук і попередній відбір джерел та літератури для роботи з ними;
- пошук інформації і робота з каталогами: алфавітний, систематичний, довідковий, тематичний;
- ознайомлення з джерелом – визначення основної ідеї і стилю викладу;
- виділення етапів творчого процесу читання (ознайомлення – сприйняття; читання – вивчення – розуміння; читання – закріплення – засвоєння);
- складання плану відповіді: простого – лаконічного; повного – розгорнутого; виписки, тези, анотації.

Контроль знань здійснюється в ході практичних (семінарських) занять, виконання рефератів і контрольних робіт, самостійної підготовки, а також іспиту після закінчення вивчення курсу.

Тема1.

Предмет і завдання дисципліни «Україна в Європі та світі». Україна в контексті розвитку світової цивілізації

План:

1. Предмет і завдання курсу «Україна в Європі і світі».
2. Окреслення головних методів вивчення суспільних процесів.
3. Розуміння суспільного прогресу.

Ключові слова: *світова цивілізація, історична свідомість, історична пам'ять, суспільство, суспільні процеси, суспільний прогрес, суспільний регрес, політичні кризи, суспільні кризи.*

У сучасному мінливому світі, коли порушується усталений міжнародний порядок, стрімко розвиваються новітні технології і комунікації, глобалізуються економічні та етнокультурні відносини у напрямі становлення планетарної цивілізації, кожна країна робить власний вибір свого стратегічного розвитку. Світовий досвід доводить, що найбільшого успіху досягають держави, які розвиваються у рідній певної цивілізації.

Історія свідчить, що немає цивілізацій, які б формувалися одночасно із появою людського роду. Усі вони виникали і утверджувалися пізніше або шляхом заперечення попередніх економіко-культурних систем, хай і вбираючи в себе деякі їхні складові, або шляхом міжцивілізаційної взаємодії. У будь-якому разі, їх виникнення і розвиток знаменував собою динамічний пошук тієї або іншої людською спільнотою життєвої моделі, яка б найбільшою мірою відповідала її уявленням про добробут і справедливість.

Від часів утворення цивілізацій вони ставали природним, органічним середовищем для народів, які ідентифікували та ідентифікують себе з ним. Народом притаманне збереження своєї цивілізаційної ідентичності як захисту від небезпек і викликів, що їх несе безперервно змінюваний світ. У «своєї», звичній цивілізації люди шукають опору і підтримку, відповіді на гострі життєві питання. Можливість зникнення «своєї» цивілізації лякає людину апокаліптичними передбаченнями.

У більшості випадків надання народам спільних цивілізаційних рис відбувалося примусом. Так було, наприклад, із розширенням просторів християнської та ісламської цивілізацій у часи Середньовіччя. Примусовою була й спроба творення «радянської цивілізації» у минулому столітті. Проте у ХХІ столітті така примусовість є не тільки неприпустимою, а й неможливою. Цивілізаційні зміни в сучасних країнах, особливо в поліетнічних, повинні відбуватися на основі *суспільного діалогу й консенсусу* – вони означають *цивілізаційний вибір*, який робить влада, еліта і народ. Це повною мірою стосується й України.

Наша держава підійшла до такого етапу своєї історії, коли розв'язання проблем соціально-економічного розвитку стало невід'ємним від питання про

ціннісні, моральні, психологічні принципи усіх видів суспільної комунікації – ділової, політичної, культурної.

Досвід перебування у просторі «радянської цивілізації» переконав, що ідеологія, не підкріплена матеріальною базою і реальним діалогом влади з народом, рано чи пізно втрачає свою системоутворювальну функцію, залишаючи по собі суспільну ентропію. З іншого боку, Україні після здобуття незалежності замість комуністичного тоталітаризму був нав'язаний олігархічний неофеодалізм, який виріс з уламків радянського минулого. Він наочно демонструє, що діалог влади з народом може підмінятися маніпуляціями електоратом, а матеріальний інтерес, відірваний від моральних запобіжників, може стати рушійною силою війни «всіх проти всіх» і в політиці, і в економіці, і в суспільстві загалом.

У сучасній Україні наполегливим рефреном лунає заклик «йти до Європи». Він знаходить дедалі більшу підтримку серед населення, що є свідченням розуміння неможливості реалізації сподівань на краще життя у разі збереження старого суспільного укладу. Український народ все більш критично придивляється до різних варіантів організації суспільного життя у світі, що дає підставу вважати, що він психологічно готовий зробити реальний вибір своєї *цивілізаційної ідентичності*.

Справжній цивілізаційний вибір України, а не його імітація може бути зроблений народом виключно добровільно, в ході загальнонаціональної дискусії і на основі ґрунтовного осмислення кожним громадянином вектора цивілізаційного розвитку. Старт дискусії повинна дати інтелектуальна частина суспільства – науковці, політики, громадські діячі, лідери ділових кіл, публіцисти, літератори.

Ключовими питаннями дискусії мають стати обговорення кризової ситуації сьогоденної України, російської агресії проти нашої держави, яка зумовлена, у тому числі, й її цивілізаційним вибором. Саме тому проблема обґрунтованості, актуальності та доцільності вибору того чи іншого цивілізаційного зразка тривалий час не розглядалася у відкритих дискусіях суспільства та влади.

Безумовно, в таких дискусіях повинно бути бодай загальне окреслення сучасного цивілізаційного проекту України, а також його майбутнього розвитку відповідно до «дорожньої карти» – стратегій його втілення. Мають бути обговорені, всебічно оцінені і усвідомлені усі можливі наслідки рішучого цивілізаційного повороту.

Необхідність цивілізаційної ідентифікації України, створення повноцінного відкритого суспільства, основними елементами якого є громадянське суспільство, демократична соціально-правова держава – ця мета вже тривалий час домінує у свідомості населення України. І кожна особистість прагне знайти своє місце у такому суспільстві.

Спроби наслідувати абстрактну теорію цивілізаційного процесу всупереч об'єктивним фактам – шлях ненадійний. Найважливішим моментом

цивілізаційного вибору норм життя для багатьох країн сьогодні залишається вибір між *Західним світом і Євразією*

Тому питання цивілізаційного вибору країни як суб'єкта світової історії є вкрай нагальним і актуальним, оскільки це передусім вибір *способу життя і цінностей*, які є визначальними для її громадян на тому чи іншому етапі становлення держави. Вже на цій основі обираються зовнішньополітичні партнери, союзи, блоки тощо. Отже, цивілізаційний вибір – це не вибір місця у світі, а вибір *парадигм і стратегій реалізації власного розвитку у світі*, що може бути трактовано як реальна *національна ідея*.

Слід також усвідомлювати, що продуктивний цивілізаційний вибір можливий лише за умови *реальної консолідації народу країни*. Відповідальність за цивілізаційний вибір повинні брати на себе не лише уряд, політики, державні й громадські діячі, а й більшість громадян. Саме тоді цивілізаційний вибір буде не лише низкою гасел й імітацією реформ, а стане дійсним рухом країни, що змінює спосіб життя на основі обраних цінностей.

Не можна не визнати, що цивілізаційний вибір країни не повинен вступати у суперечність з архетипами її культури й особливостями ментальності її народу. Кожна культура має здійснити свою, закладену в її глибинних основах місію та покликання.

Таким чином, по-справжньому продуктивний цивілізаційний вибір повинен бути глибинно осмисленим у суспільстві і відбуватися на основі *світоглядних трансформацій*. І ці трансформації не можуть нав'язуватися або укорінюватися внаслідок маніпуляцій, адже це призводитиме до рецидивів утопічної свідомості.

Виходячи з фундаментальних положень Конституції України та ментальності її народу, цивілізаційний вибір нашої країни – це вибір такого способу життя, в якому *людина, її права, свобода та гідність є вищою цінністю суспільства*, і не просто декларованою, а реальною. Як частина східноєвропейської культури і цивілізаційної спільноти Україна неминуче робить *європейський вибір*.

Обираючи розвиток у цивілізаційному контексті відкритого демократичного суспільства, Україна здійснює *євроатлантичний вибір*. Сприймаючи особистість, її права, гідність та свободу вищими цінностями, обирає західний світ, *західну цивілізацію взагалі*.

При цьому слід усвідомлювати, що Схід (наприклад, Японія, Південна Корея, Китай) розвивається доволі динамічно й ефективно, тому, роблячи акцент на західній цивілізації, ми не можемо відкидати необхідність та можливість відносин зі східними партнерами, якщо, по-перше, виникають спільні інтереси і, по-друге, вони поділяють наші цивілізаційні цінності.

Проте такий багатоаспектний цивілізаційний вибір геополітичних і культурних векторів є продуктивним лише тоді, коли стає похідним від іманентного вибору *способу життя і цінностей*, тих цінностей, що насправді відповідають інтересам України і є органічними й продуктивними для її громадян.

Отже, здійснення глобального цивілізаційного вибору України означає створення її *цивілізаційного проекту* – образу майбутнього, який породжує стратегію вільної, гідної та ефективної реалізації у світі, в процесі якої культурна самобутність поєднується з цивілізаційним поступом.

Виходячи з вищевикладеного, *метою викладання* навчальної дисципліни «Україна в Європі і світі» є аналіз історичного прогресу на території України як складової загальноєвропейського простору, закладання підвалин для вивчення, узагальнення та систематизації знань про основні сучасні трансформаційні процеси в Європі та світі з визначенням ролі і місця України в них, дослідження процесів європейської інтеграції України, яка проголошена головним пріоритетом зовнішньої політики нашої держави. Окремим важливим питанням курсу є дослідження стану міжнародних відносин незалежної України, аналіз двосторонніх, багатосторонніх, стратегічних міждержавних відносин. Виділення і детальне вивчення їх дає можливість визначити пріоритети міжнародного курсу держави, не лише виявити їх особливість, а й дослідити і конкретизувати на новому рівні знань специфічні особливості їх розвитку, співвідношення з іншими територіями у загальному контексті історії України. Під час лекцій здобувачі вищої освіти знайомляться з проблемами співпраці України з європейською спільнотою. Особливо детально аналізується історія Європейського Союзу, його політика в економічній, політичній, соціальній сферах суспільного життя. На основі аналізу дається оцінка європейським стандартам, досягнення яких є одним із найголовніших критеріїв вступу до євроспілки. Лекційний курс передбачає також ознайомлення з іншими інтеграційними об'єднаннями, встановлення позитивних та негативних наслідків можливого приєднання.

Основні завдання вивчення дисципліни:

- Визначити цивілізаційний розвиток світового співтовариства та рух Української держави в досягненні кращих світових зразків суспільного розвитку;
- Створити у здобувачів освіти комплексне бачення історичного процесу на території України як складової загальноєвропейського простору;
- Аргументовано визначати місце України в загальноєвропейському суспільно-політичному процесі;
- Проаналізувати позитивні наслідки інтеграції України до світової цивілізації, визначити можливі ризики та шляхи їх нейтралізації, шляхи формування позитивної суспільної думки;
- Сприяти вивченню, узагальненню та систематизації знань про основні сучасні трансформаційні процеси в Європі з визначенням ролі і місця України в них;
- Опанувати моделі толерантної поведінки та стратегії конструктивної діяльності в умовах культурних, мовних, релігійних та інших відмінностей між народами, різноманітності світу й людської цивілізації;
- Сприяти становленню світоглядних, духовно-моральних цінностей, гуманізації представників студентства як особистостей.

Досягнення поставлених завдань передбачає розв'язання головної концепції курсу, яка складається з таких положень та висновків:

- окреслення переваг та недоліків формаційного, цивілізаційного, геополітичного та інших головних методологічних принципів вивчення суспільного розвитку;
- визначення поняття цивілізації. Сучасні розуміння теорій розвитку цивілізацій. Стадії суспільного розвитку;
- визначення ступені цивілізованості українського суспільства в історичному минулому та на сучасному етапі;
- дати аналіз сучасних міжнародних відносин незалежної України;
- дослідити становлення курсу України на європейську інтеграцію;
- проаналізувати історичний шлях створення Європейського Союзу, його досягнення та проблеми, юридично-правові засади, європейські стандарти та шляхи їх досягнення, питання розширення ЄС;
- розглянути проблеми здійснення європейської інтеграції України, відношення еліт, політичних та громадських організацій, пересічних громадян до цих процесів.

Заплановані результати навчання:

- Вміти охарактеризувати світові та локальні цивілізації, ступінь цивілізованості українського суспільства;
- Аналізувати джерела та працювати з науковою літературою з проблеми історичного 10процесу на території України як складової загальноєвропейського простору;
- Розуміти основні напрямки інтеграційних устремлінь України,
- Аналізувати цивілізаційні процеси в різних країнах, на основі порівняльного аналізу виокремлювати переваги та ризики інтеграційних устремлінь України;
- Вести дискусію з питань інтеграції України у світовий цивілізаційний простір;
- Орієнтуватися у сучасних векторах відносин суверенної України з різними країнами світу.

Методика викладання пропонується проблемно-хронологічна. Під час вивчення дисципліни розглядаються в основному вузлові проблемні питання історичного поступу України в європейському просторі, основи євроінтеграційного курсу, увага приділяється конфліктним ситуаціям, які заважають діалогу по лінії Україна–ЄС.

Питання для самоконтролю:

1. Як Ви розумієте поняття «історичний цикл» та «життєвий цикл»?
2. Які існують загальноісторичні закономірності циклічної динаміки та соціогенетики?

3. На якій стадії багатовікових та тисячолітніх циклів знаходиться суспільство на межі XX-XXI століть?
4. Які глобальні виклики, такі як зміна клімату, екологічні проблеми, війни та соціальна нерівність, загрожують сучасному розвитку цивілізації? Чи здатна сучасна цивілізація подолати ці виклики та забезпечити сталий розвиток?

Література:

1. *Азбука Європейської інтеграції*: навч.-метод. посібн. / Фонд місцевої демократії; укл.: І. Яковюк, Л. Трагнюк, В. Меделєєв. – Х.: «Апес+», 2006. 165 с.
2. *Александров О. С.* Україна – НАТО: нові умови та реалії співробітництва: аналіт. доп. / О. С. Александров ; упорядн. В. М. Бегма, Н. Г. Діденко, О. О. Резнікова ; за заг. ред. О. В. Литвиненка. – К.: НІСД, 2011. 56 с.
3. *Алексієвець, М.* Україна: Європейський контекст змін на зламі XX–XXI ст. та сучасні суспільні прагнення. *Україна–Європа–Світ*. 2017. Вип. 19 С. 106–110.
4. *Булик М.В.* Поняття «європейська інтеграція» та «європеїзація» у сучасній науковій думці. URL: http://istfakmgu.at.ua/publ/procesi_regionalizaciji_ta_globalizaciji_jak_dominanta_svitovogo_rozvitku/ponjattja_evropejska_integracija_ta_evropejizacija_u_suchasnij_naukovij_dumci/1-1-0-18
5. *Ващук Ф.Г.* Інтеграція в європейський освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи: Монографія. Ужгород: ЗакДУ, 2011. 560 с.
6. *Відейко М.* Історія цивілізацій. Україна. Т.1. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. – IX ст.). – Харків: Фоліо, 2023. 586 с.
7. *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. – К., 2009.
8. *Європейська інтеграція*: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів та слухачів магістерської підготовки за напрямом «Державне управління» / Кол. авт.; за заг. ред. проф. І.А. Грицяка та Д. І.Дзвінчука. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 464 с.
9. *Галик В. М.* Україна в Європі і світі: навч. Посібник. Київ : Знання, 2013. 364 с.
10. *Герст Джон.* Найкоротша історія Європи. Київ: Наш формат, 2021. 232 с.
11. *Терещенко Ю.І.* Скарби історичних традицій: нариси з історії української державності. К. : Темпора, 2011. 560 с.
12. *Еко У.* Історія Європейської цивілізації. – Харків: Фоліо, 2024. 704 с.
13. *Копійка В.* Європейський Союз : заснування та етапи становлення: Навч. посіб. – К. : Либідь, 2002. 448 с.

14. *Круглашов А. М.* Європейська інтеграція на початку нового тисячоліття: довідник. – Ч. 1. – Чернівці, 2010. 212 с.
15. *Кучик О.* Україна в зовнішній політиці держав Антанти (1917 – 1920 рр.) – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – 256 с.
16. *Мариніна С. В.* Особливості взаємодії України з регіональними угрупованнями в умовах європейської інтеграції. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2015. № 4. С. 187–191.
17. *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – Київ, Основи. 1998. 345 с.
18. *НАТО: історія, структура, діяльність, перспективи* : навч. посіб.– Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 258 с.
19. *Пелагеша Н.* Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. – К.: НІСД, 2008. 288 с.
20. *Пріоритетні питання політики України щодо країн Азії*. Аналітична доповідь. – К.: НІСД, 2011. 46 с.
21. *Терещенко Ю.І.* Україна і європейський світ: Нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. К: Перун, 1996. 496 с.
22. *Україна в історії Європи XIX - початку XXI ст.: історичні нариси*. монографія. За ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.
23. *Фергюсон Н.* Цивілізація. Як Захід став успішним. – Київ: Наш формат, 2017. 488 с.
24. *Чекаленко Л.Д.* Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. 464 с.

Тема 2 – 3.

Поняття цивілізації. Основні закономірності та історичні періоди цивілізацій. Світова і локальна цивілізація

План:

1. Визначення поняття «цивілізація».
2. Погляди А.Тойнбі, У.Ростоу, О.Тофлера на сучасне розуміння цивілізації.
3. Основні закономірності та історичні періоди цивілізацій.
4. Світові та локальні цивілізації.
5. Східна Європа в системі світових цивілізацій.
6. Поняття, сутність та зміст Західної, Європейської, Східної, Центрально-Східної, Північно-Американської цивілізацій.

Ключові слова: *цивілізація, світова цивілізація, історичні цикли, життєві*

цикли, локальна цивілізація, глобалізація, антиглобалізм, інтеграція, культурна ідентичність, міжкультурний діалог, конфлікт інтересів.

Вивчення світових та локальних цивілізацій базується на дослідженнях видатних науковців П.Сорокіна, М.Кондратьєва, А.Тойнбі, К.Ясперса та ін., а також на навчальних посібниках Л.А.Мойсєєвої, Ю.В.Павленко, В.М.Хачатурян, Ю.В.Яковця та ін.

Вся історія людства, як стверджують вчені, пройшла крізь такі цивілізації: неолітичну, раннекласову, античну, середньовічну, передіндустріальну, індустріальну. Пізнаючи та порівнюючи події минулого, можна пояснити теперішнє та передбачити майбутнє людського суспільства.

Недостатні знання з історії цивілізації призводять або до паніки, або до спроби повернути минуле, або до позитивного сприйняття нового в поєднанні з досвідом минулого.

Поняття «цивілізація» зумовлене різним змістом, що вкладається в його тлумачення. Відповідно до змістовного наповнення сутності цивілізацій та критеріїв її оцінки, визначається тип цивілізації. У житті дуже часто трапляється термін «тип»: типова задача, тип передачі руху, типова ситуація, типова помилка, тип характеру, тип особистості тощо. Отже, тип – це те, що об'єднує за спільністю ознак в одну групу.

При всьому розмаїтті існуючих точок зору на цивілізацію, вчені були однастайні щодо таких її найважливіших характеристик:

- утворення держави;
- виникнення писемності;
- відділення землеробства від ремесел;
- розшарування суспільства на класи;
- поява міст.

При цьому наявність перших двох ознак практично всі визнають обов'язковою, а необхідність інших нерідко ставиться під сумнів. Якщо навіть узяти до уваги перші три ознаки, то вони вже характеризують цивілізацію як соціокультурний та економічний комплекс.

В осмисленні цивілізації і формаційний, і локальний підходи мають як сильні, так і слабкі сторони. Перевагою формаційного підходу є висновок про те, що кожний етап цивілізації має свої культурно-історичні епохи. Однак при цьому не враховувалося, що протягом однієї формації може змінюватися духовна атмосфера в суспільстві та існувати декілька культурно-історичних епох. Наприклад, у рамках первісного суспільства існувало два типи культури:

- культура збиральництва і мисливства;
- культура раннього землеробства і скотарства.

У рамках феодальної цивілізації виділяють:

- періоди раннього християнства,
- готики,
- ренесансу,
- барокко і рококо.

Локальний підхід, навпаки, не враховує цілісний характер розвитку окремих культур у конкретно-історичний період. При семіотичному підході за критерій виділення культурно-історичних епох береться розвиток мови, через яку засобами своєї системи знаків моделюється та відображається дійсність. Існують мови з переважно динамічним (дієслівним) зображенням дійсності, але є й мови з переважанням статистичного (іменного) визначення понять. Мовні й навіть алфавітні відмінності накладають значний відбиток на культуру народів у цілому. Такий підхід для лінгвістики досить правомірний.

Поняття «цивілізація» в сучасному розумінні слова – для позначення певного етапу в розвитку суспільства – з'явилося ще у XVIII ст. Його вперше вжив Мірабо-старший в опублікованому в 1756 р. трактаті «Друг людей». Взагалі виникнення цього поняття було пов'язане з поширенням в епоху Просвітництва уявленням про перевагу раціонально мислячих і діючих європейців над іншими, «непросвіщеними», «варварськими» народами. З того часу європоцентризм став причиною широкого розповсюдження поняття «цивілізація». До середини XIX ст. уявлення про цивілізацію як результат добробуту, виховання і доброчинності європейців усе більше ставало предметом самолюбівання, ідеологізованим нормативним поняттям, що втрачало пояснювальну силу як категорія науки.

Зараз немає єдиного уніфікованого поняття «цивілізація», тлумачення якого задовольнило б усіх. У різні часи існувало й існує зараз кілька пояснень слова «цивілізація»:

- синонім культури – історично визначеного рівня розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, який виражається насамперед у створюваних нею матеріальних і духовних цінностях;
- рівень, ступінь суспільного розвитку, що проявляється в сукупності культурних надбань як таких (наприклад, антична цивілізація – унікальна культура, яка покладена в основу європейської культури наступних епох);
- ступінь суспільного розвитку, яка слідує за дикістю і варварством (за Л. Морганом і Ф. Енгельсом). *Дикість* – назва першого етапу людської історії, який бере відлік з появою людини й закінчується виникненням гончарства. Це час становлення самої людини і раннього родового ладу (припадав на палеоліт і мезоліт). *Варварство* – другий етап історії людства. Розпочався з виникненням гончарного виробництва і завершився з появою писемності;
- стадія занепаду і вмирання культури, втрати людством творчих сил (визначення німецького філософа О. Шпенглера, яке він запропонував в опублікованій у 1918 р. першій частині книги «Занепад Європи»);
- характеристика капіталізму в цілому (таке вживання характерне для XIX ст.).

Сучасні соціологи, політологи, історики найчастіше під *цивілізацією* мають на увазі сукупність унікальних економічних, соціальних, політичних, духовних, моральних, психологічних, ціннісних та інших структур, які відрізняють одні історичні спільноти людей від інших. Тобто, поняття «цивілізація» означає в першу чергу рівень соціального прогресу суспільства на певному історичному етапі його розвитку.

Прикладом такого розуміння цивілізації може бути теорія «стадій росту» американського соціолога У. Ростоу і концепція «трьох хвиль» американського футуролога О. Тоффлера.

У. Ростоу в працях «Стадії економічного росту. Некомуністичний Маніфест» і «Політика і стадії росту» обґрунтував п'ять стадій суспільного розвитку:

- 1) традиційного або аграрного суспільства;
- 2) перехідного суспільства, коли створювалися передумови індустріальної революції;
- 3) суспільства промислової революції («стадія зрушення»);
- 4) стадію зрілості індустріального суспільства;
- 5) постіндустріальне суспільство як ера високого масового споживання.

Дещо інший підхід до типології й характеристики цивілізацій використав англійський історик і філософ А. Тойнбі. Він виходив з теорії локальних цивілізацій, яка заперечувала європоцентристські лінійно-стадіальні схеми. Ще у 1819 р. поняття «цивілізація» почало вживатися у Франції в множині. Впродовж 30 – 40-х рр. ХІХ ст. зміцніли погляди про багатоманітність шляхів розвитку різних народів, про роль релігії у зародженні цивілізацій і про строкатість вірувань як причину різноманітних образів локальних цивілізацій. Через 100 років А. Тойнбі опублікував багатотомну працю «Пізнання історії», де він виокремив і охарактеризував кілька типів цивілізацій:

- 1) цивілізації «первинні» – нерозвинуті, пристосовані до життя у певних географічних умовах, слабкі, які легко виникають і легко гинуть.
- 2) «вторинні» цивілізації, які виникають у відповідь на «виклик», що змінив умови їхнього початкового існування.
- 3) «третинні» цивілізації – виникають на основі формування єдиних релігій і церков із «вторинних» цивілізацій.

На середину ХХ ст., на думку А. Тойнбі, залишилося 7 – 8 із понад 30 цивілізацій, які існували (уже у виданні своєї книги в 1991 р. він писав про 13 самостійних цивілізацій). Цивілізації розвиваються незалежно одна від одної і їх загибель неминуча, якщо не вдасться сформувати єдину вищу релігію, створити на її основі «вселенську церкву» і «вселенську державу», тобто перейти до «третинної цивілізації».

Водночас розвиток теорії показав, що, по-перше, обидва концептуальні підходи мають рівні права на існування, а, по-друге, між лінійно-стадіальними і локальними моделями цивілізацій існують не тільки роз'єднуючі відмінності, але й насамперед об'єднуювальні моменти. Виходячи з цього, можна виділити

кілька сильних сторін цивілізаційного підходу – з точки зору міжнародних відносин взагалі й зовнішньої політики держав зокрема:

1) його принципи можна застосувати до політики кожної країни або групи держав. Цей підхід орієнтований на пізнання міжнародних відносин з урахуванням специфіки країн і регіонів. Звідси впливай універсальність даної методології;

2) орієнтація на врахування специфіки передбачає уявлення про міжнародні відносини як багатолінійний, багатоваріантний процес;

3) цивілізаційний підхід не відкидає, а, навпаки, передбачає цілісність, єдність людської історії. Цивілізації як цілісні системи можна співставляти одна з одною. Це дозволяє широко використати порівняльно-історичний і системний методи дослідження. У результаті такого підходу політика держави, групи держав, будь-якого міжнародного актора взагалі розглядається не сама по собі, а в порівнянні з політикою інших суб'єктів міжнародних відносин. Це дає можливість глибше зрозуміти міжнародні процеси, зафіксувати їх особливості в тих чи інших регіонах світу;

4) виокремлення певних критеріїв розвитку цивілізації дозволяє соціологам оцінити рівень досягнень тих або інших держав, народів і регіонів. Їх внесок у розвиток світової цивілізації, в тому числі у формування системи міжнародних відносин і створення системи міжнародної безпеки;

5) цивілізаційний підхід відводить належну роль в історичному процесі людському духовно-моральному та інтелектуальному факторам. У такому підході важливе значення для характеристики й оцінки міжнародних відносин і зовнішньої політики мають релігійні, культурні, соціоментальні та соціопсихологічні фактори.

Техногенна цивілізація визначила таку форму раціональності, яка і спричинила кризовий екологічний стан. Як підкреслює В.Стьопін, в техногенній цивілізації формується специфічна система цінностей, відповідно до якої виникає особливе розуміння влади і сили. Влада розуміється не лише як влада людини над людиною, але й як влада над об'єктами природи і соціальними. Саме таку владу забезпечує людині наука. Таким чином, відповідно до засад техногенної цивілізації формується ставлення до світу як існуючого для людини, а до природи як до того, чим людина має оволодіти, підкорити.

Світова цивілізація – це етап в історії людства з певним рівнем потреб, економічним засобом виробництва, своєрідними політичними та суспільними відносинами, рівнем розвитку духовного відтворення.

Концепція всесвітньої історії, єдиної світової цивілізації заперечується деякими вченими (О.Шпенглер, А.Тойнбі та ін.). З цією метою розроблена теорія локальних цивілізацій.

Локальні цивілізації – це особливості (культурно-історичні, етнічні, релігійні, економіко-географічні) окремої держави, групи держав, етносів, які пов'язані загальною долею ритму загальноісторичного прогресу. Кожна цивілізація має свій почерк, свій ритм. Найповніше теорія локальних цивілізацій

розроблена А.Тойнбі в праці «Збагнення історії». Досліджуючи структуру людства останнього тисячоліття, їм виявлено п'ять живих цивілізацій:

- християнська (західне суспільство);
- православно-християнська (візантійське, українське, російське суспільство);
- ісламська;
- індуїстська;
- далекосхідна (райони Південно-Східної Азії).

А.Тойнбі вивчив 37 цивілізацій, з них – 21 були ретельно досліджені та описані (за 6 тис. років людської історії). Кожна цивілізація в своєму розвитку проходить фази: виникнення (генези), росту, надламу та розпаду. Причини генези варто шукати (по А.Тойнбі) не в расових почуттях або навколишньому середовищі, а у відповіді на виклик, в реакції на кризу, в якій опинилося суспільство. Найбільш загальною та розповсюдженою причиною надламів цивілізації є мілітаризм, який протягом п'яти тисячоліть знищив десятки локальних цивілізацій. Механізм розпаду цивілізацій розпочинається з надламу та розпаду за вертикальною площиною, коли суспільство розпадається на ряд держав та горизонтальною, коли суспільство розпадається на три групи (панівна меншість, внутрішній пролетаріат, зовнішній пролетаріат), які протистоять один одному. В боротьбі між цими трьома силами відбувається розпад цивілізації. Американський вчений С.Хантингтон передвіщає (1997 р.), що наступна війна буде війною цивілізацій.

Чому і як відбувається зміна однієї цивілізації іншою? Які рушійні сили, ознаки, механізм цього переходу на різних «поверххах» і в різних «квартирах» обжитого дому цивілізації, що вже склалася? Чому перехідний період несе за собою катастрофи, революції, війни і чим це все завершується? Чи можна обійтись без таких потрясінь та перейти від ступеню до ступеню історичного прогресу плавно, еволюційно?

Дати зрозумілі відповіді на ці пекучі питання в наші дні, коли всі країни, в тому числі й Україна, переживають перехідний період, це не плід теоретичного розмірковування, а насущна необхідність лідерів держави, політичних партій.

Обрати вірний шлях, передбачаючи майбутній хід подій, сформувати обґрунтовану ідеологію та програму, стратегію і тактику, якій будуть довіряти мільйони маси – це головна задача вчених та політиків.

Зміна цивілізацій відбувається тоді і в той час коли панівна цивілізація віджила строк, який їй був відведений історично, вона вичерпала свій потенціал і підійшла до останньої фази свого життєвого циклу. Коли цивілізація була молодою та енергійною, вона задовольняла постійно зростаючі потреби за рахунок високих темпів економічного росту та підйому духовної сфери. Але настав час, коли всі потенціали (технологічний, економічний, соціально-політичний, освітній, науковий, культурний, духовний та ін.) виявилися вичерпаними. Вони застаріли, занепали. Назріває розрив між надмірно

зростаючими потребами, які зародилися в період революції, економічного підйому і все більш обмеженими можливостями їх задовольнити.

Першоджерело змін має сенс шукати в людині, в динаміці її потреб та здібностей, знань, навичок, інтересів. Змінюються біологічні та соціальні потреби людини-родини. Нове покоління бажає жити краще. Воно ставить нові вимоги до житла, одержі, харчування, товарів. Для цього потрібні додаткові ресурси, сировина, матеріали, джерела енергії. Все це потребує ще більших витрат в реалізації духовних потреб, в укріпленні оборони, в охороні природи тощо. Це призводить до боротьби за достаток, за багатства в реалізації зростаючих потреб між станами та класами. Еліта, з метою захисту своїх потреб, збільшує кількість силових структур. Ці зайві витрати держбюджету все більше скорочують долю фонду власного використання у створеному національному багатстві. Держава вступає в кризу, починається спад виробництва, знижується рівень життя, бідніє значна частина населення. Держава, щоб врятувати ситуацію, виділяє кошти дітям, старим, незаможним, створюючи бюджетний дефіцит, емісію, інфляцію. Посилюється перерозподіл засобів на користь «тіньової економіки».

З одного боку, високі потреби в наслідок інфляції «вимиваються», формуючи більш радикальну економіку. З іншого – деяка частина членів суспільства, загубивши можливість заробити себе на життя, опускаються до люмпенів, бомжів, злочинців.

Зміни охоплюють і духовний світ. Наступає невідповідність ідеалів реального життя. Нові ідеї призводять до перевороту в науці, в ідеалах. Пізніше за всіх на кризу реагує освіта. В тому разі, якщо нові ідеї потрапляють в посібники – можна вважати, що криза в духовній сфері завершена.

Технологічна база при зміні цивілізацій найбільш ірраціональна, але й вона підлягає кризі та оновленню основних фондів. Зміни в технології призводять до зрушень в економічних засобах виробництва, в змінах структури відтворення. В умовах кризи зростає доля споживання за рахунок скорочення інвестицій, фондів амортизації та накопичень.

Кожній цивілізації притаманні свої форми та засоби присвоювання, розподілу, обміну (виробничі стосунки). Людство пройшло від общинного засобу присвоювання до виникнення приватної власності, державно-монополістичного усупільнення та повернення до особистої, приватної власності та до народження поліфонічної економіки.

Зміна цивілізацій призводить до послаблення влади, погіршення рівня життя, до переділу багатств. Устрій може мати різну форму – від демократії до монархії або тиранії. Але в будь-якому випадку від підтримує порядок, укріплює владу, створює умови для функціонування нової цивілізації.

Влада, яка ствердилась, потребує ідеологічного підкріплення та виправдання здійснених змін. В духовному світі вчені доводять про необхідність, справедливості та вічність панівного устрою.

Отже, зміна цивілізацій пов'язана з переворотом на всіх етапах піраміди суспільства, причому переворот цей відбувається в закономірній послідовності.

Спираючись на минуле, збагачуючись новим, адаптуючись до нових умов життя, людство просувається до нової цивілізації.

Зміст перехідного періоду: назрівання змін, витіснення або зруйнування того, що віджило, зберігання найкращої спадщини та збагачення новими цінностями.

Етапи перехідного періоду:

Латентний етап:

- одряхління, спад ефективності старого суспільства;
- зародження паростків нової цивілізації.

Етап обвальної кризи, хаосу:

- кризи, війни, революції, руйнування основ зникаючої цивілізації, наростання хаосу;
- виникнення та відбір нової цивілізації.

Патова ситуація:

- рівновага сил старого та нового суспільств, депресія;
- формування основ нової цивілізації, вияв лідерів.

Завершальний етап:

- руйнування та витіснення елементів зникаючої цивілізації;
- становлення нового суспільства.

Підсумки перехідного періоду:

1. Завершується перехід до нового витка історичної спіралі.
2. Відновлюються умови для підйому ефективності відтворення та рівня життя.
3. Змінюються лідери в технологічному розвитку та економіці, стверджуються нові пріоритетні галузі.
4. Розгортається чергова ступінь в розвитку духовного світу.
5. Посилюються інтеграційні, центробурхливі тенденції в країні та світі

Завершення перехідного періоду дасть шлях до ствердження та розповсюдження нової цивілізації.

Як правило, історію суспільства вивчають з первісної формації, яка розпочалась 1,5-2 млн. років тому – з палеоліту, коли предки людей навчилися виготовляти кам'яні знаряддя. Але в ці часи ніякої історії не було, так як не було ніякого суспільства. Деякі вчені ведуть відлік історії з кінця давньокам'яного століття (40 тисяч років тому назад). Але людина була споживачем природи до 10 тис. до н.е. К.Ясперс вважає, культура, а значить, історія з'явилась з 4 тис. до н. е. (шумеро-вавилонська, єгипетська та ін.), з неолітичної революції. Історія цивілізації (само слово походить від латинського *civis* – громадянин, *civilis* – громадянський) пропонує наявність класів, держав та права.

Прийнято вважати відлік історії суспільства з неолітичної революції.

1.В цей період розпочалось формування роду, родини, а також відтворення засобів існування.

2.Сформувалась технологічна база суспільства з введенням землеробства.

3.Закладаються економічні основи засобу виробництва.

4.Розвивається соціальна диференціація за економічною ознакою.

5.Наповнюється реальним змістом духовний світ людини та суспільства.

Людство в наступні тисячоліття пройшло три періоди:

I– *становлення суспільства* (неолітична, ранньокласова, антична цивілізації);

II– *зрілості суспільства* (середньовічна, передіндустріальна, індустріальна);

III – *розквіт суспільства* (постіндустріальна та послідууючі цивілізації).

ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Назва цивілізації	Перехідний період	Становлення	Зрілість	Занепад	Загальна тривалість віків
	Хронологічні рамки етапів				
Неолітична	10-8 тис. до н.е.	8-7 тис. до н.е.	6 тис. до н.е.	5 тис. до н.е.	30-37
Ранньокласова	4 тис. до н.е.	3 тис. до н.е.	2 тис. до н.е.	II-а пол. 2 тис. до н.е.	20-23
Антична	XII-IX ст. до н.е.	VIII-V ст. до н.е.	IV ст. до н.е. – I ст. н.е.	II ст. – сер. V ст. н.е.	12, 5
Середньовічна	сер. V – VIII ст.	IX-XI ст.	сер. XI ст. – сер. XIII ст.	сер. XIII ст. – сер. XIV ст.	5, 5
Перед індустріальна	сер. XIV ст. – сер. XV ст.	сер. XV ст. – сер. XVI ст.	сер. XVI ст. – сер. XVII ст.	сер. XVII ст. – 1730 р	2,8
Індустріальна	1731-1789 рр.	1790-1850 рр.	1851-1913 рр.	1914-1972 рр	1,8
Пост індустріальна	1973-2020 рр.	2021-2060 рр.	2061-2100 рр	2101-2130 рр.	1,2

Ознайомившись із хронологічними рамками світових цивілізацій, варто розглянути деякі відмінні особливості локальних цивілізацій, їх динаміку та хронологічні рамки.

Розглянемо суміжні локальні цивілізації.

1.*Середземноморсько-ближньосхідна група* – регіон, де виникли та досягнули розквіту перші локальні цивілізації (Єгипет, Месопотамія, Сирія та Палестина, Мала Азія, Греція, Італія). На другому суперциклі цей регіон (крім Італії) сходить з авансцени історичного прогресу, а Єгипет, країни Ближнього Сходу стали колоніями.

2.*Азіатська група* локальних цивілізацій – Індія, Китай, Японія, Персія, Середня Азія. Спочатку, в цей регіон зміщується епіцентр світового прогресу; потім, в період індустріального суспільства споглядається стагнація та хід історичного прогресу перерваний колонізацією.

3.*Західноєвропейський регіон* розпочав свій історичний шлях з деяким

запізненням у порівнянні зі середземноморським. В період передіндустріальної цивілізації в цьому регіоні сформувались колоніальні імперії (Іспанська, Британська, Французька), які до кінця епохи втратили свої авангардні позиції.

4. *Американська цивілізація* розвивалась ізольовано, особистим шляхом, знищуючи цивілізації, які існували на американському континенті. В XX столітті США вступили до числа світових лідерів, стали наддержавою.

5. *Африканські цивілізації* (за винятком Північної Африки) відставали на перших ступенях історії та стали на тривалий період колоніями. Але є передумови їх відновлення.

6. *Східноєвропейські та Північноазіатські локальні цивілізації* мають свої особливості та свій історичний почерк, на яких варто зупинитися детальніше.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте розгорнуту відповідь, що таке цивілізація?
2. Назвіть цивілізації, які існували в історії людства.
3. Які критерії слід використовувати для визначення, чи досягло певне суспільство рівня цивілізації?
4. Чи можна вважати всі людські спільноти, що існують сьогодні, цивілізаціями? Відповідь обґрунтуйте.
5. Назвіть видатних вітчизняних вчених, які розглядали питання про історію цивілізацій.
6. Як Ви розумієте поняття «історичний цикл» та «життєвий цикл»?
7. Які існують загальноісторичні закономірності циклічної динаміки та соціогенетики?
8. На якій стадії багатовікових та тисячолітніх циклів знаходиться суспільство на межі XX-XXI століть?
9. Які основні закономірності розвитку цивілізацій?
10. Які фактори, на Вашу думку, є вирішальними для виникнення, розквіту та занепаду цивілізацій?
11. Які критерії слід використовувати для поділу історії цивілізацій на періоди?
12. Чи можна застосувати єдину схему періодизації до всіх цивілізацій, чи кожна з них має свою унікальну історію? Відповідь обґрунтуйте.
13. Які основні типи цивілізацій виділяють сучасні дослідники?
14. Які фактори впливають на розвиток цивілізацій?
15. Які глобальні виклики, такі як зміна клімату, екологічні проблеми, війни та соціальна нерівність, загрожують сучасному розвитку цивілізації? Чи здатна сучасна цивілізація подолати ці виклики та забезпечити сталий розвиток?
16. Які можливі сценарії майбутнього розвитку цивілізації?
17. Розкрийте зміст понять «світова цивілізація» та «локальна цивілізація».
18. Проаналізуйте основні причини з яких відбувається зміна світових цивілізацій?
19. Охарактеризуйте механізм зміни світових цивілізацій.

20. Назвіть зміст та етапи перехідного періоду при зміні світових цивілізацій.
21. В чому полягає сутність основних підсумків перехідного періоду від однієї цивілізації до іншої?
22. Назвіть світові цивілізації, які змінюють одна одну і визначте їх хронологічні рамки.
23. Які групи локальних цивілізацій Вам знайомі?
24. Перелічіть основні групи локальних цивілізацій. До якої з них слід віднести Україну?
25. Чи призводить глобалізація до стирання меж між локальними цивілізаціями та нав'язування єдиної моделі розвитку?
26. Чи існують насправді спільні для всього людства цінності, чи це лише декларація?
27. Чи є культурна експансія однієї цивілізації загрозою для іншої? Відповідь обґрунтуйте.

Література:

1. Дейвіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. П. Терещенко, О. Каваленко. К.: Основи, 2001. 1463 с.
2. Норберт Еліас. Процес цивілізації: Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. К.: Альтернативи, 2003. 672 с.
3. *Континент Європа*: наук. зб., присвячений 80-річчю виходу у світ праці Освальда Шпенглера «Занепад Європи» / ЛНУ ім. І. Франка; філософський ф-т. Львів, 2000. 175 с.
4. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства: пер. з англ. К., 2002. 663 с.
5. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства : навч. посіб. / відп. ред. та автор вст. слова С. Кримський. К.: Либідь, 2001. 360 с.
6. Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії: в 2-х т. К.: Основи, 1995. Т. 1. 614 с.
7. Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії : в 2-х т. К.: Основи, 1995. Т. 2. 406 с.
8. Фукуяма Ф. Кінець історії та остання людина. URL: <https://polityslovo.wordpress.com/%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%BE%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B0/%D1%84%D1%84%D1%83%D0%BA%D1%83%D1%8F%D0%BC%D0%B0/>
9. Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій. URL: https://pravo33.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/05/1994-1-huntington-stolknoenie_civiliacij.pdf
10. Шпенглер О. Присмерк Європи. URL: <https://moyaosvita.com.ua/literatura/prismerk-yevropi-korotkij-zmist-knigi-shpen%D2%91lera/>

Тема 4.

Україна і Європа: особливості історичного поступу в X – XII ст.

План:

1. Проблема суспільної трансформації та модернізації політичної системи контексті її європейського вибору.
2. Місце України в геополітичному просторі та міжнародних відносинах.

Ключові слова: *етнос, народ, нація, етногенез, велике переселення народів, вождь, народне віче, племінний союз, номади, глобалізація, трансформація.*

Лекція на тему "Україна - Європа: особливості історичного поступу в X-XXI ст." охоплює широкий спектр питань, що стосуються місця України в європейському історичному процесі.

Особливості історичного поступу України:

- Україна завжди була частиною європейського культурного та цивілізаційного простору.
- Історичний розвиток України був складним та суперечливим, позначений боротьбою за незалежність та національне самовизначення.
- Україна зробила значний внесок у європейську культуру, науку та політику.
- Сучасна Україна є важливим гравцем на європейській арені та прагне до поглиблення інтеграції з Європейським Союзом.

Отже, історичний шлях України впродовж X-XXI століть є невід'ємною частиною європейської історії, позначений тісними взаємозв'язками, спільними культурними впливами та водночас унікальними особливостями.

На історичну долю українського народу великий вплив завжди здійснювали зовнішні, міжнародні чинники. Від самих витоків своєї історії Україна як етногеографічний простір у самому центрі Європейського континенту, на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом, Північчю й Півднем, була місцем зіткнення й суперництва, але й водночас взаємовпливів різних цивілізаційних спільнот. Вона з давніх давен постійно ставала об'єктом нападів войовничих племен і народів, не раз рятуючи в такий спосіб від нищівних руйнувань не лише Центральну, а й Західну Європу, а пізніше часто перетворювалася на заручника геополітичних інтересів сусідніх держав та імперій. Слов'янські племена, розселені між Дніпром і Дунаєм, уже в перші століття нашої ери були активними учасниками міжнародного життя регіону. Слов'яни вели боротьбу з готами у IV ст., вступали в союз із гунами у IV–V ст., брали участь у Великому переселенні народів, коли склавини й анти в V–VII ст. чинили тиск на Східну Римську імперію. Їхні вожді вели переговори, укладали союзи тощо. За візантійськими джерелами, наприклад із «Життя

Стефана Сурозького», відомо, що з кінця VIII ст. розпочалися походи давніх русів до Криму.

Іншою особливістю історії України є те, що основними засобами існування, а також вагомими чинниками у визвольній боротьбі українців протягом століть були пошуки союзників, балансування між різними військово-політичними потугами, пристосування до чужих політичних інтересів і геополітичних сценаріїв. Це виявлялося під час тривалої боротьби Литви, Польщі, Угорщини, Османської імперії, Росії, Австрії за українські землі впродовж минулих століть, у реакції на їхнє протиборство тодішньої української політичної еліти та через його наслідки для нашого народу. Отже, традиційна періодизація української історії виглядає досить обґрунтованою:

- так звана княжа доба IX–XIV ст.;
- польськолитовська доба до Хмельниччини;
- далі — до ліквідації Гетьманату наприкінці XVIII ст. — гетьманська доба;
- XIX ст. — період бездержавності й українського національного відродження; згодом — етап розвитку українських земель у складі імперій і сусідніх держав у XX ст.

У різні часи українські землі належали Скіфській державі, Боспорському царству, Монгольській імперії, Великому князівству Литовському, Речі Посполитій, Молдовському і Трансильванському князівствам, Кримському ханату, Австро-Угорській монархії, Російській імперії, а після Першої світової війни — ще й Польщі, Чехословаччині, Румунії, Угорщині та СРСР. Саме з початком Великої війни 1914 р. через цілу низку причин так зване українське питання набуло особливої актуальності в європейських міжнародних відносинах, проте воно залишалося нерозв'язаним упродовж майже всього XX століття. І лише після возз'єднання всіх українських земель під час і після Другої світової війни в рамках єдиної держави та проголошення незалежності 1991 р. Україна вступила в XXI століття як повноправний суб'єкт міжнародного життя, що посідає геополітично важливе стратегічне місце, будучи, зокрема, ключовою ланкою сучасної структури міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі.

Яскраве і складне минуле одного з найбільших європейських народів — українського — нерозривна складова загальноєвропейського та всесвітнього цивілізаційного поступу. У драматичні для Європи періоди історії предки українців ціною величезних втрат боронили народи континенту від згубних навал кочовиків зі сходу. Водночас українці накопичили багатовіковий досвід спілкування з різними народами і країнами світу. Втім і нині у світі подекуди до кінця не усвідомлюють ані багатства й величі української історії, ані її глибинного цивілізаційного змісту. Ба більше, світ узагалі мало знає навіть про сьогоденню Україну, а про її минуле — як прадавнє, так і недавнє — і поготів.

Щодо з'ясування ролі й місця України у всесвітньому історичному процесі, то, на нашу думку, цьому найкраще сприятиме екскурс в історію людства з погляду української національної спільноти. Завжди перебуваючи в

центрі міжнародних відносин, Україна привертала увагу багатьох зарубіжних державних і культурних діячів, політиків і учених, а то й просто мандрівників і торгівців із різних куточків світу. Про українські землі та їхнє населення згадували античні автори:

- Гомер писав про країну кіммерійців як «землю холодну, сувору й невблаганну».
- Геродот описав природно-кліматичні умови Скіфії, а також культуру й побут скіфів.
- Давньогрецькі й римські дослідники Страбон, Пліній Старший, Тацит і Птолемей здійснювали опис нинішніх українських земель та їхніх мешканців на основі фіксації географічних координат і природно-етнічних меж.
- Про давніх слов'ян писали візантійські автори Прокопій Кесарійський, Йордан, Феофан Сповідник, Костянтин VII Багрянородний та інші, арабські письменники й мандрівники Ібн Хордадбех, Ібн Фадлан, АльМасуді, західноєвропейські місіонери, хроністи й дипломати Бруно Кверфуртський, Тітмар Мерзебурзький, Плано Карпіні та ін.

Наприклад, місійний архієпископ Бруно Кверфуртський, який на початку XI ст. був гостем Володимира Святославича, відзначав укріплення кордонів Київської держави, завершення зведення оборонних споруд, а автор знаменитої «Хроніки» єпископ Тітмар Мерзебурзький писав про велике місто Київ, у якому «понад 400 церков і 8 ринків, люду незлічена сила».

Україна впродовж багатьох століть була брамою Європи, що сприяло формуванню особливої прикордонної ідентичності й ментальності. Українські землі увібрали в себе кілька важливих природних і цивілізаційних кордонів:

- географічний — між степом і лісом із проміжною зоною лісостепу,
- гідрографічний — між басейнами Балтійського й Чорного морів,
- соціально-економічний — між осілим землеробством і кочівниками,
- етнорелігійний — між слов'янами-християнами й тюрканимусульманами,
- культурний — між цивілізаціями Заходу і Сходу.

Німецький філософ Й.-Г. Гердер у «Щоденнику моєї подорожі 1769 р.» наголошував: «Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинуться..., повстане велика, культурна нація, і її межі простягнуться до Чорного Моря, а відтіля ген у далекий світ».

У 1841 році інший німецький учений — основоположник антропогеографії Й.-Г. Коль, який упродовж 1837–1838 рр. проїхав майже усією Україною, у своїй праці теж зробив оптимістичний висновок про її майбутнє: «Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло імперії розпадеться, й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, проте неухильно. Українці є нація з власною мовою,

культурою та історичною традицією. Хвилево Україна роздерта поміж сусідами. Але матеріал для будови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику і незалежну Українську Державу».

А український мислитель і науковець І. Лисяк-Рудницький (1919–1984) у другій половині ХХ ст. визначав геополітичну функцію України таким чином: «Україна, — розташована між світами греко-візантійської й західної культур і законний член їх обох, — намагалася на протязі своєї історії поєднати ці дві тенденції в живу синтезу. Це було велике завдання й не можна заперечити, що Україна не вміла його повністю виконати. Україна наближалася до цієї синтези у великі епохи своєї історії, за Київської Русі й козаччини XVII століття. Проте, ... в обох випадках остаточна синтеза зазнала невдачі, й Україна впала під тягарем надмірного зовнішнього натиску, а також від розривних внутрішніх сил. У цьому сенсі можна сказати, що велике завдання, яке творить історичне покликання українського народу, залишається досі не виконаним і ще належить до майбутнього».

Розглядаючи проблеми минулого українського народу на тлі всесвітньої історії, І. Лисяк-Рудницький у 1978 р. запропонував періодизацію історії України відповідно до великих епох європейської історії:

- античності,
- середньовіччя,
- модерних часів.

Згідно з цією схемою середньовіччя тривало від VI ст. до Люблінської унії 1569, а ранньоновітній час — до кінця XVII століття. В історії «довгого» XIX ст. учений виділяв три періоди: шляхетський — від занепаду козацької державності до 1840-х рр., народницький — від 1840-х до 1880-х рр., модерністичний — від 1890-х рр. до Першої світової війни. У кожному з цих історичних епох змінювався територіальний устрій українських земель, отже, їхні назви були різними. У польсько-литовській державі білорусько-українські землі називали «Руською землею», а їхніх жителів — «русинами». Після Люблінської унії нарівні зі словом «Русь» уживають слово «Україна». У XIX столітті всіх мешканців підросійських земель України називали «малоросами». У модерно-національному дусі слово «Україна» вживається від середини XIX століття. Термін «Русь» може використовуватися щодо середньовічної доби. Термін «русини» придатний до раннього Нового часу, а термін «українці» адекватний добі формування нації.

Дамо коротку характеристику історичного шляху України в Х – ХХ ст. Давньокиївська держава:

- Європейський вибір: Хрещення Русі у 988 році Володимиром Великим стало вирішальним кроком на шляху інтеграції України до європейського християнського простору.
- Династичні зв'язки: Шлюби руських князів з європейськими правителями сприяли політичному зближенню та культурному обміну.

- Торговельні шляхи: Київська Русь, розташована на важливому торговому шляху "з варягів у греки", відігравала ключову роль у економічному житті Європи.
- Культурний вплив: Візантійська культура, зокрема архітектура, живопис та література, мала значний вплив на розвиток давньоруської культури.

Україна під іноземним пануванням (XIV-XVIII ст.):

- Боротьба за ідентичність: Україна, розділена між різними державами (Велике князівство Литовське, Польща, Московське царство, Османська імперія), змушена була боротися за збереження своєї національної та культурної ідентичності.
- Козацтво: Козацтво, як унікальне соціальне явище, відіграло важливу роль у боротьбі за незалежність України та захисті її кордонів від зовнішніх ворогів.
- Європейські ідеї: Ідеї Відродження, Реформації та Просвітництва проникали в Україну, сприяючи розвитку освіти, науки та культури.

Україна в XIX - на початку XX ст.:

- Національне відродження: У XIX столітті в Україні розгортається національний рух, спрямований на відродження української мови, культури та історії.
- Європейські впливи: Українські інтелектуали та діячі культури зазнають впливу європейських ідей, зокрема націоналізму, лібералізму та соціалізму.
- Перша світова війна: Участь українців у Першій світовій війні стала каталізатором національно-визвольного руху та боротьби за незалежність.

Отже, Україна є невід'ємною частиною європейського культурного та цивілізаційного простору. Історичний розвиток України був складним та суперечливим, позначений боротьбою за незалежність та національне самовизначення. Україна зробила значний внесок у європейську культуру, науку та політику.

Геополітичне положення України є визначальним фактором її внутрішньої та зовнішньої політики. Розташована на перетині важливих транспортних шляхів, між Європою та Азією, Україна завжди була об'єктом інтересу з боку різних геополітичних сил.

Україна знаходиться на межі західної та східної цивілізацій, що зумовлює її культурну та політичну багатовекторність. Територією України проходять важливі газопроводи, нафтопроводи та транспортні шляхи, що з'єднують Росію з Європою. Україна є одним з найбільших виробників та експортерів зерна у світі, що робить її важливим гравцем на світовому продовольчому ринку. Україна володіє значними запасами корисних копалин, зокрема вугілля, залізної руди, газу та нафти.

Україна декларує свій європейський вибір та прагне до інтеграції з Європейським Союзом. На сьогоднішній день відносини з іншими державами

вибудовуються згідно з політичною доцільністю та історичними традиціями. Відносини між Україною та Росією є складними та суперечливими, зумовленими історичними факторами та геополітичними інтересами. США є важливим стратегічним партнером України, який підтримує її суверенітет та територіальну цілісність. Україна розвиває активні відносини з іншими країнами світу, зокрема з країнами Центральної та Східної Європи, Азії та Африки.

Основні напрями зовнішньої політики України:

- Європейська інтеграція: Україна прагне до набуття повноправного членства в ЄС та НАТО.
- Зміцнення національної безпеки: Україна протистоїть російській агресії та зміцнює свою обороноздатність.
- Розвиток економічного співробітництва: Україна залучає іноземні інвестиції та розширює торговельні зв'язки з іншими країнами.
- Культурна дипломатія: Україна популяризує свою культуру та історію за кордоном.

Перспективи України в геополітичному просторі:

- Європейське майбутнє: Україна має шанс стати повноправним членом ЄС та НАТО, що сприятиме її політичній та економічній інтеграції з Європою.
- Регіональне лідерство: Україна може відігравати важливу роль у регіональній політиці, сприяючи зміцненню безпеки та співробітництва в Східній Європі.
- Економічний розвиток: Україна має значний економічний потенціал, який може бути реалізований за умови проведення успішних реформ та залучення іноземних інвестицій.

Отже, геополітичне положення України є складним та багатогранним. Україна знаходиться на перетині різних геополітичних сил та інтересів, що зумовлює її зовнішньополітичну багатовекторність. Основними напрямками зовнішньої політики України є європейська інтеграція, зміцнення національної безпеки та розвиток економічного співробітництва. Україна стикається з численними викликами та загрозами, зокрема з російською агресією. Проте, за умови проведення успішних реформ та підтримки з боку міжнародної спільноти, Україна має всі шанси на успішний розвиток та зміцнення своїх позицій у геополітичному просторі.

Питання для самоконтролю:

1. Які виклики стоять перед Україною в умовах глобалізації та як вона може відповісти на них, зберігаючи свою ідентичність та культурну спадщину?
2. Чи є Україна частиною європейської цивілізації, чи вона має свій унікальний цивілізаційний код? Відповідь обґрунтуйте.
3. Які історичні події та особистості відіграли ключову роль у розвитку України та її внеску у світову цивілізацію?

4. Які періоди історії України, на ваш погляд, були найбільш важливими для її розвитку?
5. Поміркуйте, в яких сферах Україна може зробити свій внесок у розвиток світової цивілізації?
6. Які ініціативи можуть сприяти популяризації української культури та науки у світі?Відповідь обґрунтуйте.

Література:

1. *Дейвіс Н.* Європа: Історія / пер. з англ. П. Терещенко, О. Каваленко. К.: Основи, 2001. 1463 с.
2. *Норберт Еліас.* Процес цивілізації: Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. К.: Альтернативи, 2003. 672 с.
3. *Континент Європа:* наук. зб., присвячений 80-річчю виходу у світ праці Освальда Шпенглера «Занепад Європи» / ЛНУім. І. Франка; філософський ф-т. Львів, 2000. 175 с.
4. *Мак-Ніл В.* Піднесення Заходу. Історія людського суспільства: пер. з англ. К., 2002. 663 с.
5. *Магочій П.* Ілюстрована історія України / Павло-Роберт Магочій; пер. С. Біленький. Київ: Критика, 2012. 446с.
6. *Павленко Ю.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства : навч. посіб. / відп. ред. та автор вст. слова С. Кримський. К.: Либідь, 2001. 360 с.
7. *Плохій С.* Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Сергій Плохій ; [пер. з англ. Р. Клочка]. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 493с.
8. *Тойнбі Арнольд Дж.* Дослідження історії: в 2-х т. К.: Основи, 1995. Т. 1. 614 с.
9. *Тойнбі Арнольд Дж.* Дослідження історії : в 2-х т. К.: Основи, 1995. Т. 2. 406 с.
10. *Харарі Ю. Н.* 21 урок для 21 століття. Київ: Форс України, 2018. 416 с

Тема 5.

Давньоруська держава в системі взаємовідносин середньовічних європейських держав

План:

1. Західноєвропейський політичний процес X–XI ст. і давньоруська державність.
2. Київська Русь у європейському культурно-політичному просторі.

3. Суспільство Високого Середньовіччя і початки централізації держав у Західній Європі (XII–XIII ст.).

4. Роль Галицько-Волинського князівства у політичному процесі Центральної Європи.

Ключові слова: *держава, монархія, міжнародні відносини, зовнішня політика, князь, племені союзи, шлюбна дипломатія, феодална роздробленість, вотчинне землеволодіння.*

Територія України стала ареною багатьох подій «великого переселення» народів, включно з готами, гунами, аварами та ін. Прокопій Кесарійський згадував, що анти і склавини мали спільну мову, релігію, звичаї. Нестор-літописець описав розселення 14 слов'янських племен. Вторгнення й розселення угрів-мадьяр із регіону Південного Приуралля до Тисо-Дунайської низовини наприкінці IX ст., під час якого здійснювалися безпосередні контакти кочових племен із землеробським населенням Наддніпрянщини, Києва, Галича, Карпат тощо, по суті розділило західних і східних слов'ян. Водночас, як засвідчують історичні джерела та дослідження, місцеве слов'янське населення — русини, які перебували на вищому рівні соціальної і політичної зрілості, ніж мадьяри-кочовики, сприяли становленню угорського феодалного суспільства й виникненню ранньофеодальної Угорської держави на чолі з династією Арпадів і впродовж багатьох століть відігравали важливу роль у історії Угорського королівства, яке претендувало на контроль над землями Дунайської низовини Карпатського регіону, заселеними переважно слов'янами. Уже вождь угорців Арпад запросив багатьох карпатських русинів на військову службу. Згодом і угорські королі, починаючи з Андрія, який близько 1046 р. одружився з донькою Ярослава Мудрого Анастасією (загалом, дослідники нарахували 15 шлюбів між Рюриковичами й угорськими Арпадовичами), а також Володислав, Коломан, Бейла IV, Сигізмунд (Жигмунд) запрошували і сприяли переселенню до свого королівства русинів для участі у війнах, виконання господарських, адміністративних і навіть державних функцій, а при дворі угорських королів послуговувалися, окрім латини, також старослов'янською мовою.

І сьогодні триває започаткована в XVIII ст. дискусія «норманістів» (Г.-З. Байєр, І.-Ф. Міллер, Ф.-Г. Штрубе де Пірмонт, А.-Л. Шлецер та ін.) та «антинорманістів» (М. Ломоносов, М. Костомаров та ін.) щодо походження «Русі» й ролі у становленні давньоруської державності варягів — вихідців зі Скандинавії, зокрема династії Рюриковичів. Проте незаперечним є те, що народження Давньоруської держави — Київської Русі — як видатного явища європейської середньовічної історії та першого періоду історії української державності відбулося під визначальним впливом візантійської цивілізації. Саме зі становленням і розвитком Київської Русі пов'язані дипломатичні традиції на українських землях. 527 р. київський князь Кий здійснив візит до Константинополя, який вважається першим відомим в історії візитом у

дипломатичній практиці княжої доби, а перший договір Київської Русі з Візантією, так званий «договір миру й любові», був укладений у 860 р.

Утворення держави Рюриковичів під назвою «Русь» певним чином посприяло політичній консолідації різних слов'янських племінних союзів-князівств і навіть неслов'янських племінних груп. Присутність варягів-русів надала імпульс для державно-політичного розвитку східних слов'ян. Русь ствердилася, зокрема, на торговельному шляху «з варяг у греки». Цей шлях контролювали нормани-варяги, військова сила яких прислужилася при формуванні давньоруської державності. Слід зазначити, що великий вплив нормани-варяги мали на низку інших країн Європи (Франція, Англія, Італія, Ірландія тощо). Вони сприяли активізації політичного життя на Русі та вступили в конкуренцію з Хозарським каганатом. Розвивалася торгівля з Болгарським царством, Хозарією, Візантійською імперією, німецькими землями тощо. Матеріали археологічних розкопок і літописні джерела свідчать, наприклад, про активні торговельні зв'язки між Руссю і Першим Болгарським царством. Зокрема, стародавні літописи, описуючи відомий торговельний шлях «із варяг у греки», оповідають, що він проходив болгарською територією й закінчувався в Месемврії (нинішній болгарський Несебр), та що болгари доброзичливо ставилися до давньоруських купців і мандрівників у Варні, Конопі та інших портах і населених пунктах Болгарії. А в митному статуті Східної марки, виданому в містечку Раффельштеттен між 904–906 рр., із посиланням на порядки, які існували до 876 р., йдеться про дозвіл руським торговим людям торгувати воском, кіньми та іншими товарами й виробами в низці міст Баварії.

Концепція давньоруської народності, що, на думку радянських істориків, сформувалася на базі східнослов'янських племен Київської Русі, має потужне політико-ідеологічне нашарування. У радянській історіографії норманська теорія проголошувалася науково неспроможною й політично ворожою, адже вона заперечувала здатність слов'янських народів до самостійного державотворення. З іншого боку, за доби раннього середньовіччя «варязький чинник» був не менш важливим для формування державності в західноєвропейських народів. У 860 р. відбувся похід київських князів Аскольда й Діра на Константинополь. У 882 р. владу в Києві захопив варязький воєначальник Олег. Правління князя Олега припадає на 882–912 рр. Візантія вабила його як багата імперія. У 907 р. варязькослов'янські військові з'єднання здійснили успішний похід на Візантію, що на певний час забезпечило безмитну торгівлю з Константинополем, про що свідчать русько-візантійські договори початку X ст., які стали першими відомими науці міжнародно-правовими актами Давньоруської держави.

Після смерті Олега на чолі Давньоруської держави став син Рюрика Ігор, який князував у 912–945 рр. Він підкорив древлян, уличів, але й загинув у спробі додаткового обкладання даниною підкорених древлян. Руси в союзі з печенігами здійснили у 944 рр. похід на Візантію. Після загибелі від рук древлян Ігоря державу очолила його дружина Ольга (945–964). Вона

регламентувала повинності залежного населення та частково зняла соціальну напругу. У 946 або 957 році княгиня Ольга здійснила візит до Константинополя, де прийняла в Соборі Св. Софії християнство. Імператор Священної Римської імперії Оттон I у 961 році направив із релігійною місією на Русь Адальберта Магдебурзького. У 964–972 рр. князував син Ігоря — Святослав. Він здійснював активну завойовницьку політику. Згідно з «Повістю временних літ», Святослав у 965 р. розгромив Хозарський каганат. Розгром Хозарії відкрив шлях східним народам на Русь. У 967–968 рр. на запрошення візантійського імператора Никифора II Фоки Святослав здійснив похід у Болгарію, захопивши велику кількість міст на узбережжі Дунаю. У 969 р. Святослав вирушив у похід проти Візантії, унаслідок оточення руського війська в Доростолі мусив піти на укладення мирного договору (971). На зворотному шляху його вбив печенізький хан Куря. У 977 р. між синами Святослава — Ярополком, Олегом та Володимиром — розгорнулася боротьба за владу. Залучивши варязькі загони, перемогу здобув Володимир. За його князування у 978–1015 рр. Давньоруська держава суттєво збільшила свою територію, хоча кордони й залишалися «рухливими».

У 988 р. відбувся цивілізаційний вибір київського князя Володимира Великого, який запровадив християнство як державну релігію. Володимир обрав релігію найсильнішої держави регіону, де імператор був не менш важливою фігурою, ніж патріарх. Християнство поширювалося від центру на периферію вздовж річок і торговельних шляхів, що дало можливість включити місцеву історію до історії християнського світу. Київська Русь увійшла в когорту європейських християнських держав.

У самому акті хрещення Русі, як і в розповсюдженні християнства до і після нього, брали участь болгарські проповідники (у Болгарії утвердження християнства розпочалося раніше — у 864 р., практично водночас зі створенням слов'янської абетки болгарськими просвітниками Кирилом і Мефодієм). «На час прийняття християнства за Володимира Святославича (988 р.), — писав із цього приводу відомий учений-славіст М.С. Державін, — руські слов'яни вже мали в розпорядженні всі необхідні книги для культу спорідненою для них болгарською мовою, а також й інші твори славетної болгарської писемності X ст.».

Запровадження християнства як державної релігії сприяло поглибленню політичних і культурних зв'язків Київської Русі з європейським світом. Прилучення до світової християнської культури відбувалося через болгарські, грецькі, сербські книги. Зокрема, сприятливий вплив болгарської писемності й культури на культурний розвиток Київської Русі чітко простежується протягом не одного століття. Чимало книг не лише християнського культу, але й загальних наукових знань переписувалися з грецької на церковно-слов'янську мову саме болгарськими просвітниками. У давньоруських літописах згадується про відкриття за князя Володимира Святославича шкіл для дітей бояр, де викладали болгарські монахи-просвітники. Русько-болгарські культурні взаємовпливи проявлялися також у галузі мистецтва, насамперед в архітектурі,

живописі, церковно-співочому мистецтві, у художньому ремеслі й народній творчості загалом, у побуті тощо. Про це свідчать не лише дані археологічних розкопок, але й пам'ятки стародавньої культури України й Болгарії, що збереглися до наших днів. Багато спільних рис у будівництві та внутрішньому художньому оформленні можна виявити, наприклад, у таких славетних будовах культової архітектури XI–XIV ст., як Софійський собор, Золоті ворота, церковно-соборний ансамбль Києво-Печерської лаври в Києві та Боянська церква в Софії, церква сорока мучеників у Тирново, Церква Христа Пантократора в Несебрі та ін. Іконопис на Русі, своєю чергою, наслідував візантійські зразки.

У спадок від Давньоруської доби сучасна Україна отримала національно-державний герб «тризуб», який був символом Рюриковичів. До нашого часу дійшли численні списки трьох редакцій писаного зводу правових норм світського життя «Руська Правда» (XI–XII ст.), яка фіксувала повагу до гідності вільної людини, забезпечувала правовий захист чужинців, запроваджувала механізм охорони майнових прав удів і сиріт. На відміну від візантійських джерел права, у «Руській Правді», текст якої зазнавав еволюції, відмовилися від практики винесення судових вироків у вигляді тілесних покарань, замінивши їх грошовими стягненнями.

Формально високий рівень правової культури Київської Русі не завадив після смерті Володимира забезпечити успадкування київського княжого престолу за наслідками громадянської війни між його синами.

Найбільшого розквіту Русь зазнала у 1019–1054 рр. за князювання Ярослава Мудрого, який доклав усіх зусиль до централізації та європеїзації держави. У 1037 р. було завершено спорудження Софійського собору в Києві. Ярослав піклувався про безпеку південних рубежів держави, де були побудовані фортеці — «Змійові вали». У 1043 р. русичі здійснили останній похід на Візантію. Активною була «шлюбна дипломатія» Ярослава, який укладав династичні шлюби з європейськими монархами, завдяки чому його називають «тестем Європи». Сам Ярослав був одружений із дочкою шведського короля Інгігердою. Його син Всеволод побрався з дочкою візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, Ізяслав — із донькою польського короля Мешко II, Святослав — з онукою імператора Священної Римської імперії Генріха III. Три доньки Ярослава Мудрого вийшли заміж за європейських королів: Анна за французького короля Генріха I, Анастасія за угорського короля Андраша I, Єлизавета за норвезького короля Гаральда III Суворого. Ярослав Мудрий продовжив політику батька, спрямовану на християнізацію Русі. У 1051 р. за рішенням собору руських єпископів київським митрополитом став Іларіон — автор філософського трактату «Слово про Закон і Благодать», в якому пропагується візантійська ідея «симфонії» світської та церковної влади.

Після смерті Ярослава три його сини — Ізяслав, Святослав та Всеволод — майже двадцять років спільно керували державою. Останні вдалі спроби протидії відцентровим тенденціям були властиві князюванню в 1113–1125 рр. Володимира Мономаха, який теж проводив досить активну міжнародну

політику. Свідомством добрих відносин між Давньоруською державою й Болгарією, наприклад, є і повідомлення автора «Повісті временних літ» від 1116 р. про те, що Володимир Мономах посилав на Дунай Івана Войтишича з метою поставити посадників там, де вже були руські поселення. У літописах зустрічаються згадки про руські міста на Дунаї, мешканці яких були посередниками в торгівлі Русі з Болгарією і часто надавали допомогу болгарам у визвольній боротьбі проти візантійського панування в XI–XII ст.

Отже, стабільні міжнародні торговельно-економічні, політичні та династичні зв'язки, активна участь Київської Русі у складних європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях та війнах засвідчують, що в цей історичний період вона була органічною частиною європейської державно-політичної системи, виконуючи важливі комунікаційно-цивілізаційні функції між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем. Загалом, на переконання сучасних дослідників, Київська Русь — «видатне явище європейської середньовічної історії», яка «була зоною важливих історикокультурних контактів», і якій «випала почесна і драматична роль рятівниці європейської цивілізації».

Хрестові походи західноєвропейських рицарів на Святу Землю, падіння 1204 р. під ударами хрестоносців Константинополя змінили торговельні шляхи, що стало важливою причиною послаблення Русі. Посилилася експансія кочовиків зі Сходу. З XI ст. втрачав своє значення найдавніший шлях «із варягів у греки», що через Дніпро зв'язував Балтику та Причорномор'я, а «соляний» шлях, який був сполучною ланкою між Києвом і Кримом, активно використовувався і після монгольської навали.

Упродовж XII ст. у Давньоруській державі усталилася система політичної роздробленості. У XII ст. на Русі нараховувалося 15 князівств, а на початку XIII ст. — уже понад 50. Ситуацію ускладнювала відсутність стабільного механізму успадкування княжої влади. У період із 1146 до 1246 рр. київський престол 46 разів переходив від одного князя до іншого. Справу довершила у 1237–1241 рр. монгольська навала на Русь. У 1223 р. на річці Калці сталася перша битва руських дружин із монголами. Падіння під ударами монголів Києва в 1240 р. відкрило їм шлях на Захід. Наслідком навали стала руйнація міст, зникли цілі ремісницькі галузі, істотними були й демографічні втрати. Легат Папи Римського П'єтро Карпіні в лютому 1246 р. зазначав, що землі Київщини знелюдніли. Київ упродовж багатьох століть після цього не міг відновити свого колишнього цивілізаційно-політичного й торговельно-економічного статусу. Знищення значної частини феодальної еліти та її еміграція до європейських країн (наприклад, один із спадкоємців київського князя Яків-Святослав був гостинно прийнятий у Болгарії і майже двадцять років відіграв важливу роль у історії Другого Болгарського царства) 11 привело до деформації системи феодальних відносин, порівняно із західноєвропейськими країнами. На зміну відносинам васалітету-сюзеренітету між князем і знаттю прийшов принцип підданства. Саме на васалітеті базувався європейський феодальний лад. Натомість на Русі монголи встановили економічне панування, запровадивши систему данини й повинностей, політично руські князі були вимушені

легітимізувати свою владу «ярликом» від монголів, у військовій справі руські дружини мусили брати участь у походах монголів.

Політична влада на Русі поступово перемістилася в Галицько-Волинське князівство, створене князем Романом Мстиславичем у 1199 р. унаслідок об'єднання Галицького й Волинського князівств, зміцнення якого відбувалося за часів княжіння Данила Галицького (1245–1264), коронованого у 1253 р. Папою Іннокентієм IV. У XIII ст. Галицько-Волинська Русь стала однією з найрозвиненіших економічно, соціально, політично й культурно складових Руської землі. Король Данило Галицький заснував місто Львів (згадується в Іпатіївському літописі у зв'язку з пожежею Холма 1256 р.), яке 1272 р. стало столицею Галицько-Волинського королівства. Воно зосередило у своїх кордонах велику частину населених на той час українських земель, займалося торгівлею з балканськими країнами вздовж Дунаю, підтримувало династичні, дипломатичні, військово-політичні зв'язки з Польщею, Чехією, Угорщиною. Король Данило першим з-поміж давньоруських князів із 1252 р. здобував перемоги над монгольським воєначальником Куремсою і лише в 1258 р. був змушений підкоритися навалі ординців. Крим під час монгольського панування залишався комерційним центром регіону, який поєднував Євразійський степ із Середземномор'ям. Константинополь схвалив ініціативу галицько-волинського князя Юрія Львовича щодо створення Галицької митрополії (1303). Після 1340 р. Галичина й Волинь стали об'єктом зазіхань іноземних правителів. У середині XIV ст. внаслідок соціального невдоволення та боярських змов Галицько-Волинське князівство занепало, а його землі були розділені між Польщею, до якої відійшла Галичина та Західна Волинь (з 1377 р.), Литвою, яка поширила свою владу на більшу частину Волині, та Молдовським князівством, до складу якого увійшла Буковина.

Син Володимира Мономаха Юрій Долгорукий заснував Москву (вперше згадується в Іпатіївському літописі 1147 р.), однак продовжив боротьбу за київський стіл. Володимиро-Суздальське князівство стало провісником Московії. Білоруські історики ведуть родовід своєї держави від Полоцького князівства.

Щодо історії після монгольської навали на землі Русі сформувалася певна двоїстість бачення витоків державності східних слов'ян, що і стало основою створення двох різних національних історіографічних інтерпретацій. У російській історіографії склалася традиція розглядати Київську Русь як Давньоруську державу, спадкоємицею якої стала Росія. Від часів М. Грушевського в українській історіографії єдиною спадкоємицею Київської Русі визнається Литва, яка зібрала велику частину українських земель, включно з Києвом. Прийняття Московією у XVIII ст. назви «Росія» трактується як несправедливе привласнення спадщини Київської Русі.

У період понад трьохсот років — від монгольської навали на Русь (1237–1241) до Люблінської унії (1569), який ще називають «темними віками» у вітчизняній історії через брак джерел, історичне життя на українських землях перебувало під впливом двох зовнішніх чинників — монгольського завоювання

та литовської експансії. Унаслідок першого з впливів сформувався режим залежності українських земель-територій від Золотої Орди, другого — відбулося включення частини з них до складу Великого князівства Литовського — «політичної держави, що постала на руїнах Київської Русі». Зокрема, у XIV ст. литовські князі Гедимін (1316–1341) і Ольгерд (1345–1377) стали збирачами давньоруських земель. Зусиллям останнього сприяла династична криза в Золотій Орді. Битва з монголами на р. Сині Води у 1362 р. змінила історичну долю Західної Євразії. Поступово українські землі були інкорпоровані до Великого князівства Литовського. Упродовж другої половини XIV ст. відбулося приєднання Чернігово-Сіверщини, Поділля, Київщини, Переяславщини, Волині до Литовського князівства. У 1385 р. укладено Кревську унію між Литвою та Польщею. Литовський князь Ягайло в 1386 р. одружився з польською королевою Ядвігою, щоби спільними зусиллями обох держав протистояти тиску тевтонського рицарства. Водночас за умовами Кревської унії до Корони Польської «навечно» приєднувалися всі землі литовські та руські. Опозицію владі Польщі очолив князь Вітовт (1392–1430), але згодом 1392 р. було укладено Острівську угоду, за якою він представляв владу Ягайла у Великому князівстві Литовському. Вітовт і Ягайло на чолі об'єднаних збройних сил Королівства Польського й Великого князівства Литовського завдали поразки німецьким рицарям у битві під Грюнвальдом 15 липня 1410 р. У 1413 р. між польським королем Ягайлом та великим князем литовським Вітовтом укладено Городельську унію. Шляхта католицького віросповідання зрівнювалася у правах як у Королівстві Польському, так і у Великому князівстві Литовському. Унія розділила православних та католицьких феодалів, доступ до найвищих державних посад мали майже виключно католики. У січні 1429 р. в Луцьку відбувся з'їзд монархів, свого роду «євразійській саміт», на який прибули керівники і представники Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Данського королівства, Лівонського й Тевтонського орденів, Священної Римської імперії, Візантійської імперії, а також татарські хани Перекопської, Донської, Волзької орд та ін. (загалом близько 15 тис. осіб). Ця дипломатична зустріч була скликана за погодженням з імператором Священної Римської імперії Сигізмундом I Люксембургом для розгляду низки актуальних питань європейських міжнародних відносин.

Упродовж 1490-х рр. Києву було надано Магдебурзьке право, що передбачало запровадження місцевого самоврядування, автономії у судовій і господарській сферах. Ще раніше Магдебурзьке право отримав Львів, що було підтверджено 1356 року привілеєм польського короля Казимира III. У 1529 р. набув сили закону Литовський Статут, три редакції якого (1529, 1566, 1588) позначені впливом не лише руського права, а й мови та культури.

Проте й за відсутності державності в українців розвивалися їхні культурні й інтелектуальні зв'язки з Європою, здобуваючи освіту в західноєвропейських навчальних закладах, вони були провідниками ідей Відродження в Україні. Наприклад, уже наприкінці XIV ст. у списках студентів Карлового університету

в Празі можна зустріти імена вихідців із Волині, Галичини та інших українських земель. Галичанин Юрій Дрогобич (близько 1450–1494) навчався у Краківському університеті, де здобув ступінь бакалавра й магістра, а в Болонському університеті став доктором філософії (1478) і медицини (1482), певний час викладав у цих університетах, був навіть обраний ректором останнього. У 1483 р. в Римі у друкарні Е. Зільбера опубліковано працю Ю. Дрогобича «Прогностична оцінка поточного 1483 року» (лат. мовою), в якій крім астрологічних прогнозів містилися відомості з географії, астрономії, метеорології та інших наук, і яка стала першою друкованою книгою українського автора. Праці Ю. Дрогобича розповсюджувалися в різних країнах Європи і сприяли, зокрема, поширенню ідей гуманізму серед східноєвропейських народів.

Завдяки спільним зусиллям церковних діячів Болгарії та Русі у 1352 р. київським митрополитом став слов'янський монах Феодорит. У наступні роки на цьому престолі також були вихідці з Болгарії. Цьому, зокрема, сприяла активна діяльність у другій половині XIV ст. видатного болгарського письменника і просвітника, тирновського патріарха Євтимія — ініціатора проведення низки реформ у галузі літератури і правопису, спрямованих насамперед на очищення їх від зайвих запозичень, установлення єдиної слов'янської орфографії і відповідних норм літературної мови.

Крим став незалежним від Золотої Орди у 1449 р. за Хаджі І Гірея. Проте вже у 1475 р. Кримський ханат перейшов у залежність від Османської імперії, яка в 1453 р. зробила колишню візантійську столицю Константинополь своєю столицею — Стамбулом. Важливі маршрути кримсько-татарських набігів за рабами проходили територією українських земель. Українська дівчина з м. Рогатин, яка ввійшла в історію під ім'ям Роксолана (спр. ім'я, за окремими припущеннями, — Анастасія Лісовська; 1505–1558), стала дружиною султана Сулеймана І Пишного (1520–1566), мала на нього винятковий вплив і відіграла значну роль у політичному житті Османської імперії XVI ст., зокрема у справах, що стосувалися України. Її син став султаном Селімом II. Османська імперія та Кримський ханат були важливим каталізатором утворення козаччини, зокрема Запорозької Січі. Черкаський та канівський староста князь Дмитро Вишневецький («Байда»; р.н. невід.–1563) близько 1553–54 рр. на острові Мала Хортиця побудував замок, який став попередником Запорозької Січі.

Внаслідок звільнення Московського князівства в 1480 р. від монгольського контролю посилилася литовсько-російська боротьба за право стати центром збирання земель Русі. 1458 року митрополит Григорій II отримав від Константинопольського Патріарха Григорія III титул «Митрополит Київський, Галицький та всієї Русі».

Додатковим фактором нестабільності стало утворення в 1449 р. войовничого Кримського ханату, який під владою Гіреїв відокремився від Золотої Орди. Зовнішня експансія забезпечувала зміцнення ханату, зростання його державних доходів за рахунок воєнної здобичі. Виникла постійна

татарська загроза українським землям. Упродовж 1450–1556 рр. татари здійснили 86 великих походів на українські землі. Експансіоністський характер кримської держави, її роль у міжнародній торгівлі та геополітиці визначалися природно-географічними умовами, військовим потенціалом, історично обумовленою специфікою державотворчих процесів у надрах євразійської степової цивілізації, політичною залежністю від Османської імперії, перебігом боротьби за військово-політичний вплив у східноєвропейському регіоні, що перетворила південні кордони польсько-литовської держави на фронт міжцивілізаційного протистояння. Саме з метою захисту рубежів у XVI ст. на Наддніпрянщині за порогами було засновано Запорозьку Січ. Того часу українське козацтво поступово ставало важливим елементом антитурецького альянсу європейських держав. Фактично козаки контролювали важливий «нервовий вузол» перетинання життєвих інтересів Західної Європи, Османської імперії і Московської держави.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть основні етапи українського державотворення.
2. Наведіть приклади перших зовнішніх кроків слов'янських племен.
3. Схарактеризуйте зовнішню політику Київської Русі.
4. Опишіть матримоніальні зв'язки державних діячів того часу.
5. Визначте вплив географічних та геополітичних чинників на зовнішню політику Галицько-Волинської держави.
6. Схарактеризуйте роль і місце Галицько-Волинського князівства у становленні української державності.
7. Наведіть приклади, які свідчать, що розвиток Галицько-Волинського князівства здійснювався у контексті європейських політичних процесів.

Література:

1. *Адміністративно-територіальний устрій України* // Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І.Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. К.: Генеза, 2001. С. 10-18.
2. *Бойко О.Д.* Історія України. 3-тє вид., випр. і доповн. К.: Академвидав, 2006. 688 с.
3. *Васильєва-Чекаленко Л. Д.* Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). — К., 1998. 176 с.
4. *Верменич Я.В.* Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації. *УІЖ*. 2005. № 4. С. 114-145.
5. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. –К.: Наукова думка, 1992 Т.2. 640 с.
6. *Дорошенко Д.* Нарис історії України: У 2 т. — К., 1991.
7. *Історія держави і права України* / За ред. А.С. Чайковського. К.: Юрінком Інтер, 2003. 512 с.

8. *Історія держави і права України: У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. К.: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003. Т. 1. 656 с.*
9. *Клинченко О.В. Адміністративно-територіальний устрій // Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2-ге вид., доп. і перероб. К.: Генеза, 2004. С. 17-18.*
10. *Корнієнко М.І. Адміністративно-територіальний устрій України // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: Українська енциклопедія, 1998. Т.1: А-Г. С. 58-59.*
11. *Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с.*
12. *Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К., 1995.*
13. *Ричка В.М. Княгиня Ольга. К.: Видав. Дім „Альтернативи”, 2004. 336 с.*
14. *Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Л. Д. Чекаленко, С. Г. Федуняк; за заг. ред. Л. Д. Чекаленко. К.: ДП«Вид. дім «Персонал», 2010. 464 с.*

Тема 6 – 7.

Еволюція європейської парадигми розвитку України в XIV – XIX ст.

План:

1. Зв'язок українських земель з європейською цивілізацією.
2. Українська козацька держава XVII ст. як інтегральна частина європейської цивілізації.
3. Імперський тиск на українські землі.
4. Вплив бездержавності на національне відродження українського народу.

Ключові слова: *інкорпорація руських князівств, шляхта, козацтво, братський рух, магдебурзьке право, козацька республіка, Гетьманщина, автономія, гайдамацький рух, Коліївщина, опришки, Литовські статuti, козацькі літописи, національне відродження.*

Козацько-гетьманську добу в історії України оцінювали західні автори, які із захопленням описували успішні козацькі походи проти турків і татар. Зокрема, посол германського імператора Рудольфа II Габсбурга Еріх Лясота був одним із перших іноземців, який у 1594 р. відвідав Запорозьку Січ на чолі посольства з метою спонукати козаків виступити на боці Священної Римської імперії у війні проти турків. Він перебував там близько місяця й залишив багаті на фактологічний матеріал записи про козаків. У «Щоденнику» Е. Лясота

відзначав високі бойові якості запорозького війська й називав козаків «хоробрими і заповзятливими людьми, котрі з ранніх років вправляються у військовій справі і прекрасно вивчили ворога — турків і татар. Вони мають власні гармати, і багато з них вміє поводитися з цією зброєю, так що при них є зайвим наймати і утримувати спеціально гармашів».

Особливого значення й поширення в Європі набула книга про Україну французького військового інженера Г.Л. де Боплана, який був на службі в польському війську і прожив в Україні з 1631 до 1648 рр. У ґрунтовному «Описі України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн» Г.Л. де Боплан не лише яскраво відобразив різні сфери життя, побут, звичаї, суспільний устрій, скрутне соціальне становище українського селянства та безмежну владу над ним польської шляхти, а й дійшов висновку, що селянство України є величезним резервом козацьких повстань, оскільки саме за рахунок селян-утікачів козацькі загони вельми зростають. По суті, він тут розкрив одну з головних причин козацько-селянських повстань першої половини XVII ст. в Україні й Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. Твір Г.Л. де Боплана вийшов із друку в 1651 р. — у розпал визвольних змагань під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (1596–1657) — і тому викликав значний інтерес не тільки у французьких політичних та культурних діячів, а й за межами Франції. Книга була перекладена латинською, англійською, німецькою, польською, російською мовами, і з неї черпали відомості про Україну народи Європи.

Наприкінці XV — у першій половині XVI століття майже безперервними були московсько-литовські війни. У результаті Люблінської унії 1569 р., що стала відповіддю на зростаючу загрозу з боку Московської держави, а також Османської імперії та Кримського ханату, була створена польсько-литовська федеративна держава з єдиним правителем, який обирався шляхтою на елекційному сеймі. При цьому українські землі увійшли до складу Корони Польської, що об'єдналася з Великим князівством Литовським у Річ Посполиту, яка стала однією з найпотужніших європейських держав, форпостом європейської цивілізації і каталізатором вестернізаційних процесів як противаги культурно-цивілізаційним впливам Сходу на слов'яно-балтійських теренах. Одним із важливих наслідків Люблінської унії стало широке використання королем, його урядниками та представниками польського нобілітету назви «Україна», насамперед для означення прикордонних земель Великого князівства Литовського, що відійшли до Корони Польської. Зокрема, за кілька років після ухвал Люблінського сейму 1569 р. у королівській канцелярії почали вживатися такі локалізаційні словосполучення, як «Україна Руська», «Україна Волинська», «Україна Подільська», «Україна Київська», «Україна Брацлавська», що з часом у мовному дискурсі Корони Польської об'єднувалися в назву «Українні краї».

Після укладення Люблінської унії на українських землях Великого князівства Литовського (Волинське, Брацлавське, Київське воєводства) збережено місцеву правову систему, діяв Другий Литовський (Волинський) Статут, офіційною мовою адміністративної і судової влади була руська. Водночас, підтримкою унії зміцнили свій вплив князі Острозькі й Вишневецькі, які були найбільшими землевласниками в Україні. Удільні князівські роди Острозьких, Сангушків, Чарторийських, Збаразьких, Вишневецьких зосередили величезні земельні володіння та засоби впливу на центральну й місцеву адміністрацію. Із підвищенням попиту на зерно на європейському ринку зросло значення українських чорноземів. Також це був час підйому культурного та економічного життя єврейських громад в Україні. Євреї опинились у соціальному просторі між групами з протилежними інтересами: православними кріпаками та католицькими панами.

Поширити вплив на українські землі у складі Речі Посполитої намагалася Московія, яка у 1558–1583 рр. вела Лівонську війну. Саме в цей час з'являються перші козацькі реєстри, оскільки Лівонська війна збільшила попит на воїнів на кордоні з Московією. Козаки, яких брали до реєстру, були звільнені від оподаткування та не підлягали юрисдикції місцевих властей Речі Посполитої. Також вони отримували платню за службу. Унаслідок реформи Папи Римського Григорія XIII 1582 р., що усунула розбіжності між церковним і астрономічним календарями, православні й католики послуговувалися різними стилями літочислення, відповідно юліанським і григоріанським. За умов поглиблення кризових явищ у православній церкві на українських теренах, у 1596 р. укладена Берестейська унія (як продовження Флорентійської церковної угоди 1439 р. Риму та Константинополя), за якою було засновано Унійну церкву з православними обрядами, церковнослов'янською мовою, але юрисдикційним підпорядкуванням Риму. Водночас наростав розкол українського суспільства, до соціально-національних протиріч додалися релігійні.

Князь В.-К. Острозький близько 1576 р. заснував слов'яно-греколатинську школу — Острозьку академію, яка стала першою українською школою вищого рівня і значним культурно-освітнім центром. 1586 р. у Львові виникла перша православна братська школа, а в 1615 р. така школа була організована в Києві, яку підтримав гетьман П. Конашевич-Сагайдачний (він вступив до братства з усім Військом Запорозьким та зробив значну пожертву), а у 1632 р. зусиллями київського митрополита Петра Могили вона була перетворена на Київський колегіум, згодом — Київську академію, Київську духовну академію (нині — Національний університет «Києво-Могилянська академія» — заклад вищої освіти, що від самого початку своєї діяльності сприяв піднесенню інтелектуального рівня української молоді та іноземних вихованців, формуванню духовної, наукової та світської тогочасної української еліти).

На Запоріжжі гартувалися традиції української козацької державності, яка ґрунтувалася на стародавніх звичаях. Землі Війська Запорозького у XVIII ст. за

площею майже дорівнювали Англії. На Запорозькій Січі, де за відомим висловом українського історика М. Костомарова постала «християнська козацька республіка», сформувався особливий військовотериторіальний устрій, система управління у вигляді козацького самоврядування, адміністративна мережа, акумулювалися елементи державотворення, що справило вплив на подальшу військово-політичну історію України. Козацька форма самоорганізації базувалася насамперед не на етнічному принципі, а на сукупності соціально регулятивних норм, вироблених у історичних реаліях XVI–XVII ст. на цивілізаційному рубежі зі Степом. Запорозька Січ мала потужне військо, наприклад, французька дипломатія звертала увагу на успішні морські походи козаків 1606–1616 рр.

Козацько-селянські повстання 1625–1638 рр. зафіксували різні інтереси незаможних козаків, зацікавлених у здійсненні перерозподілу земельних володінь шляхти на свою користь, та реєстрової старшини, схильної до компромісів і орієнтованої на законне розширення своїх вольностей через угоди з польською державою.

Яскравим представником поміркованої течії був гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (1616–1622). Він спромігся відновити в Україні православну церковну ієрархію та створити політичний союз козацтва, духовництва й міщанства. У 1618 р. П. Конашевич-Сагайдачний із 20-тисячним козацьким військом здійснив похід на Москву на допомогу польському королевичу Владиславу Вазі. Під час Хотинської війни 1621 р. козаки на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним захистили Річ Посполиту від османів, що принесло європейську славу козацькому війську. Проте згодом було зменшено козацький реєстр. Польська влада намагалася заборонити козакам здійснювати морські походи та мати відносини з іноземними державами. Лише у 1632 р. відбулася легалізація православної ієрархії.

Після закінчення Тридцятилітньої війни в Європі (1618–1648), що вкрай спустошила західноєвропейські землі, Польща була головним виробником збіжжя. Внаслідок цього ступінь експлуатації українського селянства досяг максимуму. За оцінкою Г.Л. де Боплана, українським селянам жилося гірше, ніж каторжанам на галерах¹⁶. Козацьке повстання, що спалахнуло в січні 1648 р. на Запорозькій Січі, поклато початок масштабної війни проти Речі Посполитої, яка охопила широкі верстви українського населення, дала поштовх національному державотворенню, докорінним суспільно-політичним і економічним трансформаціям, сутність та історичне значення яких частиною сучасних українських істориків оцінюється як Національна революція.

Українська національна революція XVII ст. (1648–1676) як ключова подія української історії Нового часу, метою якої було утворення національної держави у вигляді Козацької України, згідно з новітньою історіографічною концепцією, пройшла декілька основних етапів: 1648 р. — червень 1652 р. — її початок і найвище піднесення, виборення козацькою Україною незалежності; період до смерті гетьмана Богдана Хмельницького у 1657 р. — розбудова Козацької держави, встановлення спадкового гетьманату; 1657–1663 рр. —

громадянська війна на території України, що увійшла в історію як Руїна, цей період козацький літописець Самійло Величко характеризував як часи, коли українці «самі себе звоювали»; 1663–1668 рр. — боротьба за возз'єднання Козацької України; липень 1668 — вересень 1676 рр. — наростання політичного протистояння й іноземного втручання, криза, поразка революції.

У 1648 р., після обрання гетьманом і укладення військового союзу з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, Б. Хмельницький розпочав відкриту збройну боротьбу, здобув перемоги над польськими військами під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, здійснив облогу Львова й оточення Замостя. Величезна територія України була звільнена з-під влади Польщі, на цих землях розпочалось утвердження нових козацьких порядків та органів влади. На початку 1649 р. Б. Хмельницький сформулював ідею створення незалежної Української держави й почав її успішно втілювати в життя.

Влітку 1649 р. біля м. Зборів у битві зішлись війська Б. Хмельницького й польського короля Яна II Казимира Вази. Втім, зрада під час битви союзника козаків, кримського хана Іслам-Гірея III, примусила Хмельницького укласти з поляками Зборівський мирний договір, який зберігав вольності Запорозького Війська й зафіксував створення нової козацької держави в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. З Українською національною революцією та появою на політичній мапі Європи нового державного утворення — Української козацької держави — пов'язаний принципово новий етап в історії власне української дипломатії. Українські землі, які до того часу переважно були об'єктом міжнародної політики, стають її важливим суб'єктом.

Нагальна потреба пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої та забезпечення гарантій існування нової держави сприяла активізації зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду. Важливо відзначити, що в Козацькій державі не створювалася спеціальна установа, що опікувалася би веденням зовнішньої політики, а нею керували гетьман та старшинська рада, тобто управління було вельми демократичним, т.зв. «дуалістичним». Причому дипломатичний церемоніал та етикет, якого дотримувалися українські козаки, відповідав панівним у той час європейським нормам: навіть під час війни, наприклад, ніхто не міг порушити недоторканність іноземних послів. За умов запеклого протиборства тогочасних провідних держав і різних політичних сил у Східній та ПівденноСхідній Європі Б. Хмельницький проводив активну й досить далекосяжну зовнішню політику, враховуючи, насамперед, військову міць і політичну вагу потенційних союзників. Гетьману майже завжди вдавалося знаходити оптимальні рішення, укладаючи союзи з одними чи добиваючись нейтралізації інших. Про зовнішньополітичну активність Хмельницького свідчать, наприклад, такі дані: за роки національно-визвольної війни середини XVII ст. ним було написано понад 300 листів і послань до правителів Речі Посполитої, Московської держави, Кримського ханату, Молдови, Валахії, Трансильванії, Швеції, Священної Римської імперії, укладено 9 міжнародних договорів. До речі, як засвідчує Реєстр Війська Запорозького 1649 р., у національно-визвольній війні українського народу

безпосередню участь брали чимало болгар, угорців та представників інших європейських народів. Проте тогочасна міжнародна ситуація в регіоні та Європі загалом засвідчувала, що жодна з навколишніх держав не була зацікавлена в існуванні незалежної України.

Влітку 1651 р. під Берестечком козаки зазнали поразки від польського війська. У межах Гетьманщини залишилось Київське воєводство. Після перемоги 1652 р. під Батогом гетьман Б. Хмельницький сподівався зробити сина Тимоша своїм спадкоємцем. Однак смерть Тимоша, важко пораненого під час Сучавської оборони у вересні 1653 р., перекреслила плани гетьмана інтегрувати Гетьманщину в політичний простір Османської імперії за зразком Молдови.

Загроза політичного порозуміння Речі Посполитої і Кримського ханату прискорила досягнення військово-політичного союзу з Московським царством, забезпеченню якого мала сприяти Переяславська рада, скликана Б. Хмельницьким 18 січня 1654 р. Спектр тлумачення смислу Переяславської угоди широкий. Одні історики розглядають її як персональну унію, тобто конфедерацію незалежних держав, які мають власні урядові системи, але визнають владу одного монарха. Інші вбачають у ній входження України у васальну залежність від Росії, треті — «автономію» України у складі Росії, існують версії про військовий союз і «возз'єднання» українського та російського народів. Багато хто тоді вважав, що це був лише тактичний вибір Б. Хмельницького. Проте подальший перебіг історії перетворив його на стратегічний, цивілізаційний вибір: незабаром фактично по Дніпру пройшов рубікон, який відокремив Східну Україну від Західної.

Українська національна революція, зокрема Визвольна війна українського народу проти Польщі 1648–1657 рр., викликала широкий резонанс у європейських країнах, її масштаби й наслідки змінили стратегічний баланс сил і вплинули на загальний політичний клімат у Європі. Шляхетська Польща, яка небезпідставно вважалася тоді однією з найсильніших європейських держав, у результаті війни втратила попередню могутність. Це був початок кінця єдності й сили Польської держави. Й.Х. Енгель у своїй «Історії України та українських козаків» розцінює Визвольну війну на чолі з Богданом Хмельницьким як справедливу помсту українського народу своїм польським гнобителям. Українські національно-визвольні змагання були ґрунтовно висвітлені в циклі праць видатного історика Італії XVII ст. М. Бізаччіоні «Історія громадянських війн останнього часу», яка писалася водночас із подіями Національної революції в Україні. Проте чи не найбільшого розголосу в Європі набула «Історія війни козаків проти Польщі» П. Шевальє. Французький історик, зокрема, визначає українців як окремий народ у його тогочасних етнічних межах і називає їх «русами» чи «русинами», що не вело до їх ототожнення з росіянами, яких він називає «московитами», а також наголошує: «... козаки — це тільки військо, а не народ, як багато хто думав, але військо народного, селянського походження»¹⁸. Відомий тогочасний англійський мандрівник Е. Браун переклав твір П. Шевальє англійською мовою й у передмові зазначив, що

«Україна є однією з найбільших країн Європи, й ім'я козаків дуже відоме, до того ж недавно вона була театром воєнних дій, і її жителі мали змогу придбати велику славу у військовій справі, більшу, ніж якийсь інший народ»¹⁹. Про Визвольну війну українського народу багато писалося в той час на німецьких теренах, де здебільшого публікувалися розповіді очевидців та учасників цієї війни, які були найманцями в польському війську. Саме тоді в першому у східних слов'ян друкованому творі з історії «Синопис» (за ред. І. Гізеля) було закладено основу міфу про київські витoki російського народу, а жителі Московії та України розглядались як один народ.

Після Переяславської угоди 1654 р. в українсько-польський конфлікт активно втрутилося Московське царство. Восени 1655 р. козацько московські війська здійснили облогу Львова. Того ж року московити захопили Вільно. У 1655 й 1656 рр. шведські війська окупували Варшаву. Восени 1656 р. без згоди Б. Хмельницького було укладено польськомосковське Віленське перемир'я. Богдан Хмельницький помер у серпні 1657 р. 4 вересня 1657 р. старшинська рада в Чигирині обрала Івана Виговського гетьманом до досягнення Юрієм Хмельницьким повноліття, а в жовтні його було проголошено гетьманом на козацькій раді в Корсуні. У 1657–1659 рр. за гетьманування Виговського, який намагався досягнути компромісу з Польщею, ставка на шляхту лише стимулювала початок громадянської війни. У вересні 1658 р. неподалік м. Гадяч укладена мирна угода, якою було завершено десятилітню українсько-польську війну. Згідно з Гадяцьким договором Українська козацька держава (Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства) під назвою Велике князівство Руське нарівні з Польським королівством і Великим князівством Литовським входила до складу оновленої федеративної Речі Посполитої. Проте більша частина козацтва була неготова повернутися до польсько-литовської держави. До того ж, під час ратифікації Гадяцького договору польським сеймом у травні 1659 р. з його тексту були вилучені положення про ліквідацію Берестейської унії на всій українській території і повернення унійцями майна православної церкви, польській шляхті поверталися українські маєтки та відновлювалася панщина, а також удвічі скорочувався козацький реєстр.

Попри блискучу перемогу гетьмана І. Виговського в липні 1659 р. у Конотопській битві над російськими військами, результати якої навели жах на Москву та мали широкий розголос у Європі, московські гарнізони, що вимушені були відступити з українських земель до Путивля, згодом через антигетьманський виступ повернулися в Україну, а «новий» Переяславський договір 27 жовтня 1659 р., підписаний гетьманом Ю. Хмельницьким, повністю анулював Гадяцьку угоду й перетворив Україну на автономну частину Московського царства. Обрання гетьмана мало відбуватися лише за згодою царя. Заборонялися відносини з іншими державами. 27 жовтня 1660 р. Ю. Хмельницький уклав Слободищенський трактат із Польщею, за яким Україна розривала союз із Москвою. Внутрішні чвари та братовбивча Руїна супроводжувалися війнами гетьманів лівого і правого берегів Дніпра, в результаті яких Гетьманщина все більше й більше втрачала ознаки свого

суверенітету. Водночас українське територіальне питання набуло міжнародного значення для стабільності в Європі.

За Андрусівським договором (перемир'ям) 1667 р. Росії з Польщею козацьку Україну було розділено: Лівобережжя відійшло до Москви, а Правобережжя до Польщі. Восени 1667 р. гетьман Петро Дорошенко Розділ І. Європейські рецепції України у ХІХ — на початку ХХ ст. 29 домігся від польського короля автономії Правобережної України. 8 червня 1668 р. Дорошенка проголошено гетьманом об'єднаної Української козацької держави, але його влада на Лівобережній Україні була нетривалою. У березні 1669 р. старшинська рада під Корсунем ухвалила рішення про прийняття протекторату Османської імперії. У липні 1669 р. султан Мегмед ІV надіслав П. Дорошенку гетьманську булаву і прапор, а також грамоту, за якою він брав козаків під протекторат на тих самих умовах, що Молдову й Валахію. Підтримка населенням Дорошенка зменшувалася внаслідок розорення Правобережної України збройним протистоянням османських, польських, російських військ. У 1676 р. Дорошенко зрікся влади на користь І. Самойловича, присягнув московському цареві. Згодом, у 1686 р., Київська митрополія була приєднана до Московського патріархату.

Попри поразку Української революції, втрату політичної незалежності, людські жертви, руйнування міст і сіл, її позитивним моментом вітчизняні історики вважають збереження у складі Російської держави Гетьманщини на правах автономії до початку 1760-х рр., формування нової політичної еліти, виникнення ідеї державності та розвиток національної самосвідомості. Революція, зокрема, зумовила закріплення за Козацькою державою назви «Україна» й започаткувала зміну назви «руський народ» на означення «український народ». Цей докорінний переворот у всіх сферах життя українського суспільства дає певні підстави окремим історикам поставити Українську революцію ХVІІ ст. в один типологічний ряд із Нідерландською революцією (1566–1648), Селянською війною в Німеччині (1524–1526), Англійською революцією ХVІІ ст. та Французькою революцією кінця ХVІІІ ст. Зокрема, у 1898 р. М. Грушевський з нагоди 250-річчя від початку революції писав: «Є події, що по короткім часі мають виключно історичне, сказати-б — антикваричне значіннє; є знов такі, що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довгий час, сотворяють для них цілком нові обставини життя, виносять на верх змагання й ідеї, що стають боєвим прапором для віків, сьвятощами для одних і страхом для других. Се те, що звичайно зветься епохами. Для українського народу такою епохою була Хмельницина. Її можна порівняти з значенєм реформації для німецького народу, французької революції для Західньої Європи. Ми досі чуємо на собі вплив перемін, витворених Хмельнициною...»²⁰. Мало того, науковці слушно наголошують на важливому міжнародному значенні Української революції, яка спричинила істотну зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі, зокрема різко послабила геополітичні позиції Речі Посполитої та Криму

й водночас посилила вплив Російської імперії, котра розпочала експансію на Захід.

Останнім козацьким гетьманом, який намагався об'єднати під своєю владою Правобережну й Лівобережну Україну, був Іван Мазепа (1687– 1709), про діяльність якого в Європі знали навіть більше, ніж про Національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького. Про нього писали Вольтер, Дж. Байрон, В. Гюго. Особливо багато відомостей про І. Мазепу з'явилося в німецьких джерелах після 1704 р., коли він, за наказом Петра І, виступив у похід на Правобережну Україну на допомогу польському королю Августу II Веттіну. Як наслідок, склалися сприятливі передумови для об'єднання українських земель обох боків Дніпра, якими гетьман і скористався.

На козацькій раді в серпні 1687 р. над р. Коломак було обрано гетьманом Івана Мазепу й укладено Коломацькі статті, що зафіксували розширення російської військової присутності в Україні, заборону на зовнішньополітичну діяльність, зобов'язання козацької верхівки сприяти російсько-українським шлюбам тощо. Умови цього документа переглянуто в інтересах Війська Запорозького в Московських статтях 1689 р. Внутрішня політика І. Мазепи була спрямована на соціальну стабілізацію й економічний розвиток Гетьманщини. Водночас гетьман постійно піклувався про розвиток освіти, науки й культури, дбав про збереження на українських землях Магдебурзького права. Під час Північної війни 1700–1721 рр. між Росією і Швецією за домінування на Балтійському морі, починаючи з 1704 р. Мазепа вів перемовини з польським королем Станіславом Лещинським щодо відновлення відповідно до Гадяцького договору 1658 р. триєдиної Речі Посполитої. 27 червня 1709 р. військо Карла XII та Івана Мазепи було розбито під Полтавою, і вони з прихильниками відступили до підвладного Османській імперії Молдовського князівства. Учасник походу Карла XII і свідок Полтавської битви принц Максиміліан-Емануїл Вюртемберзький у своїх записках навів причини переходу українських козаків на бік шведів: «...вони хочуть бути вільним народом, непід'ярмленим ні Польщі, ні Москві. Тому вони завжди відстоюють свої привілеї та права, що, власне, й стало причиною того, що Мазепа прийняв шведську сторону, бо якраз, усупереч їхнім вольностям, їхній край був обложений Москвою різного роду раціями та порціями» 21. А французький просвітник Вольтер в «Історії Карла XII» писав: «Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Московією, Османською імперією й Польщею, вона змушена була шукати собі протектора серед тих держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поневолила її, відтак перейшла під владу Московії і потрапила в рабську залежність. Спершу українці користувалися привілеєм обирати собі правителя під назвою гетьмана, але скоро їх позбавили того права, і гетьмана стала призначати Москва» 22. У кінцевому підсумку поразка І. Мазепи призвела до згасання козацької автономії, а перемога у Північній війні дала можливість Петру І здійснювати рішучу політику знищення української державності. У 1721 р. правлячий Сенат проголосив його імператором

«Всеросійської імперії». Ідеологом петровських реформ став ректор Київської академії Ф. Прокопович.

Після смерті Івана Мазепи козацька рада в Бендерах 1710 р. обрала гетьманом на еміграції Пилипа Орлика, який уклав із козаками угоду під назвою «Конституція прав і вольностей Війська Запорозького», але її положення так і не були реалізовані на території всієї України, де розпочався форсований наступ на залишки української автономії. Після смерті Петра I 1727 р. було скасовано першу Малоросійську колегію та обрано гетьманом Лівобережної України Данила Апостола (1727–1734). Новий гетьман також не мав права на дипломатичну діяльність. У 1734–1750 рр. Москва управляла Лівобережною Україною через «Правління гетьманського уряду». Великих збитків економіці України завдавало воєнне протистояння Російської імперії з Туреччиною. У 1750–1764 рр. гетьманом Лівобережної України був Кирило Розумовський. Політика гетьмана, спрямована на збереження державно-правової автономії Гетьманщини, викликала особливо жорстку протидію з боку Росії, а остаточно вона була ліквідована за правління Катерини II у результаті зосередження влади в другій Малоросійській колегії на чолі з графом П. Рум'янцевим-Задунайським. У 1772 р. відбувся перший поділ Польщі: приєднання Східної Білорусі до Російської імперії, а Галичини до Австрії. У 1775 р. зруйновано Запорозьку Січ. У 1781 р. було ліквідовано полкову адміністративно-територіальну систему Гетьманщини та запроваджено губернський устрій за російським зразком. У 1783 р. юридично оформлено кріпацтво на Лівобережній Україні. Того ж року відбулося приєднання до Російської імперії Кримського ханату.

В історії України й міжнародних зв'язків українського народу важливу роль відіграло переселення великої кількості іноземців, переважно з балканських країн, на південь Російської імперії, яке розпочалося в середині XVIII ст. і тривало до кінця 70-х років XIX ст. Уже наприкінці XVIII ст. іноземні переселенці в Новоросійській губернії становили до 20% населення. У 60-ті роки XIX ст., наприклад, у трьох губерніях Новоросійського краю (Херсонській, Катеринославській, Таврійській) нараховувалося понад 100 тис. болгарських колоністів, які мешкали в основному компактно. Ініціативні й працьовиті болгари, греки, серби, а також німці, чехи та представники інших європейських народів зробили вагомий внесок у економічний розвиток цього регіону та активізацію міжнародних зв'язків України. Проте край залишався переважно українським за етнічним складом. У 1785 р. Катерина II видала «Жалувану грамоту дворянству», згідно з якою українська шляхта отримувала права і привілеї нарівні з російським дворянством. У 1793 р. відбувся другий поділ Польщі, у результаті якого до Росії було приєднано Київщину, Брацлавщину, Поділля, Східну Волинь. Придушення повстання Т. Косцюшка 1794 р. означало ліквідацію польської державності, з якою на тривалий час покінчив у 1795 р. третій поділ Польщі, коли Росія дістала Західну Волинь, Західну Білорусь, Литву, Курляндію. У кінцевому підсумку Росія отримала більшість українських етнічних земель. Значну частину населення приєднаних

земель становили євреї, поляки та полонізовані русини-українці. Отже, на зміну поділу українських земель по Дніпру на Лівобережну і Правобережну частини прийшло розділення по лінії державного кордону імперій Романових і Габсбургів. Імперські режими боролися проти національних рухів, стримували розвиток культури «неісторичних» націй. Щодо Російської імперії, то Г. Кіссінджер у своїй праці «Дипломатія» слушно зауважив, що постійно воюючи та розширюючись у всіх напрямках, Росія вважала, нібито їй увесь час погрожують, і що багатомовнішою ставала імперія, то вразливішою вона себе почувала, а всі правителі Росії використовували міф про якусь потужну іноземну загрозу, піддаючи випробуванням стабільність у Європі.

У Європі впродовж XVII–XVIII ст. ствердилася доба Просвітництва, представники якого ставили на перше місце людський розум. Просвітницькі ідеї Ш.-Л. де Монтеск'є, Й.-Г. Гердера та ін., романтичні ідеї, що брали початок у надрах національної культури, проникали в Росію й на українські землі. Так, вагомий внесок у розвиток просвітницької думки зробили українці Т. Прокопович, Я. Козельський та ін., а найвищого рівня українське просвітництво XVIII ст. досягло у творчості філософа й поета Г. Сковороди (1722–1794). Він із перервами навчався в Києво-Могилянській академії, яка у XVIII ст. була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи, доступним для всіх суспільних станів України, а також інших народів: із неї вийшло чимало наукових, державних і церковних діячів України та всієї Східної Європи.

Історія Гетьманщини заклала підвалини формування національної ідеї українства. Листопадове 1830–1831 рр. польське повстання у Правобережній Україні викликало потужну націоналістичну реакцію з російського боку. Відкриття у 1834 р. Університету Святого Володимира мало перетворити Київ на оплот Російської імперії на європейському культурному кордоні. Заради релігійної уніфікації російською імперською владою в 1839 р. ліквідовано Греко-католицьку церкву в Україні. На теренах Австрійської держави 1848 року засновано кафедру руської словесності при Львівському (Францовому) університеті.

У XIX ст. під впливом на Україну європейських революцій середини століття, кооперативного, переселенських рухів українців, які утворили на європейському та американському континентах українські осередки, що стало ще одним свідченням приналежності України до світового історичного процесу, настала епоха українського національного відродження. На основі його ідей відбулася консолідація української нації, реставрація ідеї відновлення козацької автономії України, формувалися наукові основи українознавства. Наріжною ознакою початку нового етапу розвитку української національної самосвідомості стала творчість Тараса Шевченка (1814–1861). Зокрема, епохальною подією в суспільно-політичному й культурному житті України стало видання у 1840 р. його «Кобзаря», який закарбував у суспільній свідомості пам'ять про національно-культурну незалежність. Водночас у 1845–1847 рр. розгорнула діяльність таємна політична національно-патріотична

організація КирилоМефодіївське товариство (братство), члени якого ставили головною метою участь України в загальнослов'янській федерації. Відповіддю на діяльність товариства, в якому царські власті вбачали небезпечну антиурядову організацію, а також на Польське національне повстання, став Валуєвський циркуляр 1863 р. Було заборонено видання релігійних, наукових, навчальних книг українською мовою в Російській імперії. Емський указ 1876 р. наклав заборону на ввезення української літератури з-за кордону.

Водночас період другої половини XIX — початку XX ст. позначений також зацікавленням зарубіжних учених українською мовою. Вони активно її вивчали, засновували при зарубіжних університетах кафедри української мови та літератури, а також створювали спеціальні навчальні заклади й наукові товариства, де зарубіжні студенти й науковці опановували українську мову, літературу, історію й географію. В Німеччині, Італії, Франції, Великій Британії, Австро-Угорщині, Болгарії та інших країнах Європи таким чином були закладені підвалини міждисциплінарної науки — україністики, до чого найбільше спричинилися вчені Франції Л. Леже, Р. Мартель та А. Мартель, А. Мазон та ін. Наприклад, французький політик, сенатор, близький соратник французького імператора Наполеона III К. Делямар у 1869 р. вніс до французького сенату петицію в українській справі, а згодом видав її окремою брошурою під назвою «15-ти мільйонний європейський народ, забутий в історії». Попри наявність у ній наукових огріхів, вона сприяла акцентуванню уваги європейської громадськості на самотності українського народу. У ній є чимало оригінальних думок і знаменні слова: «...В Європі існує народ, забутий істориками... Цей народ має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою мову, окрему від московської і польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра I той народ, який ми нині називаємо рутенами, звався руським або русинами, і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині зevamo руським, звався московинами, а їх земля — Московією. Наприкінці минулого століття [XVIII. — Авт.] всі у Франції і в усій Європі добре вміли відрізнити Русь від Московії».

ропі добре вміли відрізнити Русь від Московії»²³. У 1867 р. унаслідок реформування Австрійської імперії у двоєдину Австро-Угорську монархію західноукраїнські землі було поділено на дві частини: Східна Галичина й Північна Буковина ввійшли до складу австрійської, а Закарпаття — до угорської частини імперії. Зміцнів москвофільський рух, який протидівав процесу формування окремої русинської (української) нації. Москва намагалася надати австрійським русинам російську національну ідентичність. Російська імперська влада переслідувала тих, хто сумнівався в належності українців до єдиної великої російської нації, натомість австрійці карали тих, хто пропагував цю ідею. У Львові 1873 р. засновано Літературне товариство ім. Шевченка (з 1892 р. — Наукове товариство ім. Шевченка). Завдяки перекладам Пантелеймона Куліша (1819–1897) вийшли українською мовою твори В. Шекспіра, Й.-В. Гете, Дж. Байрона, А. Міцкевича, О. Пушкіна та ін.

Становлення наукових концепцій Володимира Антоновича (1834–1908) відбувалося під впливом ідей класиків європейської наукової думки Ф. Гізо, О. Т'єррі, О. Конта, А. де Токвіля, Г. Спенсера. Михайло Драгоманов (1841–1895) першим виніс проблему переслідування української мови на міжнародну арену, наголошуючи, що політична свобода є головним засобом повернення української нації до родини культурних націй, зарекомендувавши себе діячем європейського гатунку, погляди якого просякнуті українською національною ідеєю. Він ознайомив Європу з українськими виданнями Івана Франка (1856–1916), який довів, що малоруська література не тотожна великоруській. Михайло Грушевський (1866–1934) став фундатором наукового синтезу знань із царини українознавства. Саме в цих умовах виникали центри посередництва — товариства, періодичні видання, де обмін духовними набутками й інформацією взяли на себе діячі літератури й науки. Завдання такої ініціативної праці (т. зв. культурної дипломатії) виразно схарактеризувала на початку 1903 р., називаючи себе «ученицею» Драгоманова, Леся Українка (1871–1913) у листі до професора Римського університету Анджело Де Губернатіса — відомого в Європі популяризатора культурних цінностей різних народів: «Усіма засобами, якими я володію, сприяти поширенню українського питання в іноземних літературах, розтлумаченню літератури, життя й ідеалів нашого народу серед інших народів Європи».

На початку ХХ століття на Галичині, де домінували три напрями політичної орієнтації — москвофільський, австрійський, українофільський, рушійною силою українського національно-культурного життя була Українська греко-католицька церква на чолі з Митрополитом Галицьким Андреєм Шептицьким (1865–1944), який послідовно боровся за ідею незалежної України.

Промисловий переворот на українських землях, що належали Російській імперії, розпочався в 1830–1840-х роках, але він був обмежений умовами кріпосного права. Суспільний запит на скасування кріпацтва заклав підвалини численним українським суспільним рухам. На них позначилося польське повстання 1830–1831 років, але ідея відновлення Польщі в кордонах 1772 р. не була популярною серед українців. Частішими ставали селянські повстання. Революційні ідеї Заходу проникали і в середовище української інтелігенції. Типовою особливістю українського масонства було переважання інтернаціонального над національним, хоча масонський рух в Україні і був слабшим за європейський. Поступово національний рух в Україні виходив за межі фольклорноетнографічного етапу та ставав культурницько-політичним.

Поразка Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр. зробила неминучим процес навздогінної модернізації за європейським зразком. Проте буржуазно-ліберальні реформи в Росії здійснювалися непослідовно та суперечливо. 19 лютого 1861 р. імператор Олександр II видав маніфест про скасування кріпосного права. Відбулася ліквідація особистої залежності селян від поміщиків, створювалися органи селянського самоврядування, проте селяни мали викупати свою землю. В основному зберіглася селянська община, яка

перетворилася на нижчу адміністративну ланку. Реформа проводилася за рахунок селян, які вимушені були сплачувати поміщику викуп. Компенсування дворянам економічних втрат відбулося 1864 р. із запровадженням земської реформи, коли дворянство отримало владу на місцях. Кроком до створення правової держави стала судова реформа 1864 р. Військові реформи скасували рекрутські набори й заборонили тілесні покарання в армії. Валувський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), як уже зазначалося, обмежили вільне використання української мови. Реформи «згори» привели лише до вибіркового поліпшення ситуації, яка ускладнювалася збереженням багатоукладності в економічній сфері та характеризувалася поглибленням суспільних протиріч і посиленням соціального напруження.

У 1874 р. демократична інтелігенція розпочала «ходіння в народ» з просвітницькою місією. Посилювалися народницький, ліберальний, соціал-демократичний та національний суспільні рухи. На тлі піднесення металургії і розвитку залізничної мережі Півдня України, залучення іноземних капіталів швидкими темпами зростало видобування кам'яного вугілля на Донбасі. Високий рівень концентрації промисловості забезпечувався структурними й територіальними диспропорціями. Наддніпрянська Україна була вагомою складовою загальноросійського ринку та промислового комплексу, а формування української торговельно-промислової еліти відбувалося за активної участі іноземців.

Велика частина міської інтелігенції була неукраїнського походження. Натомість українська інтелігенція проживала насамперед у селах та невеликих містечках. На західноукраїнських землях, де переважала дрібна промисловість, нестача робочих місць спричиняла масштабні еміграційні процеси. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття Східна й Південна Україна включилися у процес індустріалізації. Залізниці будувалися, зокрема, з метою організації експорту збіжжя з українських земель, прибутки з чого заповнювали прогалини імперського бюджету. Розширення залізничного сполучення сприяло урбанізації, поглибленню торговельно-економічних зв'язків між Наддніпрянською і Західною Україною. У перші десятиліття ХХ століття понад половину виробництва української сталі, чавуну, вугілля належало іноземним компаніям. Дрогобич і Борислав стали важливими центрами видобутку нафти. Процес суспільної модернізації ускладнювався гострою політичною боротьбою. Проблема аграрного перенаселення була властива й Західній Україні. Низькі темпи розвитку промисловості західноукраїнських земель, що програвали конкуренцію з індустріальними провінціями Австро-Угорщини, зумовили переважання аграрного сектору й кустарно-ремісничих промислів. Виробництво орієнтувалося на видобування та первинну переробку сировини. Істотною була залежність промислового розвитку від іноземного капіталу, який використовував природні ресурси західноукраїнських земель, що перетворилися на ринок збуту іноземних товарів.

Водночас, Кримська (Східна) війна (1853–1856), у якій, зокрема у бойових діях у Криму й обороні Севастополя, брали активну участь українські

полки, підірвала засади європейської системи міжнародних відносин (т.зв. Віденської), яка сформувалась унаслідок поразки наполеонівської Франції у війні проти антифранцузької коаліції. Росія не спромоглася встановити контроль над Константинополем і Чорноморськими протоками. З іншого боку, це значно прискорило створення сприятливих зовнішньополітичних умов для національного об'єднання Італії та утворення Німецької імперії. Формування могутніх національних держав загостило конкурентну боротьбу за перерозподіл сфер впливу у світі, що врешті-решт привело людство до Великої війни. Перша світова війна (1914–1918) стала проявом духовної та моральної кризи сучасної цивілізації, заклала алгоритм багатьох міждержавних протиріч, які потрясли людство впродовж XX століття, прологом цього по суті й стала головна історична подія минулого століття — Велика війна. Перед Україною, зокрема, постало надзвичайно складне завдання об'єднання власних етнічних територій і здобуття державної незалежності, адже розв'язання цієї проблеми могло відбутися лише за умов радикальних змін усієї системи міжнародних відносин.

Питання для самоконтролю:

1. Яким чином геополітичне положення України вплинуло на її інтеграцію в політичний культурний та європейський простір у XIV–XIX ст.?
2. Які фактори сприяли європеїзації України, а які, навпаки, гальмували цей процес?
3. Як змінилася європейська політична та правова система українських земель під впливом державних утворень (Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Австрійської та Російської імперії)?
4. Яку роль у формуванні європейської парадигми грали українська шляхта, козацтво та міщани?
5. Як вплинули на європейську орієнтацію України культурні та релігійні чинники (Берестейська унія, діяльність Києво-Могилянської, розвиток Просвітництва)?
6. Чи можна вважати політичну та культурну інтеграцію України в європейський простір перерваною або неповною?
7. Яким був вплив європейських революційних рухів (Французька революція, революції 1848–1849 рр.) на українські визвольні прагнення?
8. Як змінилася європейська парадигма розвитку України під впливом індустріалізації та модернізації в XIX ст.?
9. Чи можна говорити про розвиток «європейського вибору» України в цей період, і які були альтернативи?
10. Як європейські ідеї (лібералізм, націоналізм, консерватизм) вплинули на український національно-визвольний рух у XIX ст.?

Література:

1. *Брехуненко В.А.* Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва (XVI - XIX ст.) / Брехуненко В.А. *Український історичний журнал*. 2004. № 1. С. 145-147.
2. *Брехуненко В.* Морські війни українських козаків / Віктор Брехуненко. Київ: [б.в.], 2007. 77с.
3. *Горобець В. М.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 : [монографія] / Віктор Горобець. Київ: [б.в.], 2001. 533 с.
4. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси = History of Ukraine-Rus' / Михайло Грушевський. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956. Т. 10 : Від смерти Хмельницького до Гадяцької умови. Передрук з вид. 1936 р. 1958. 594 с.
5. *Магочій П.-Р.* Україна: історія її земель та народів / Пер з англ.: Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; Карти П.-Р. Магочій; Показчики Л. Ільченко; Наук. ред. С. Біленький; Ред. укр. вид. Л. Ільченко; Відп. ред. В. Падяк. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
6. *Плохій С.* Брама Європи: Історія України від скіфських часів до незалежності. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 493 с.
7. *Яковенко Н. М.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. Вид. 3-тє, перероб. та розшир. Київ: Критика, 2006. 581.
8. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV - до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна [монографія] / Н. Яковенко; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту. - 2-ге вид., перегл. і виправл. К.: Критика, 2008. - 470 с.

Тема 8 – 9.

«Українське питання» в першій половині XX ст.

План:

1. Проблема геополітичного становища України в першій половині XX ст. «Українське питання».
2. Проблеми геополітичної орієнтації в українській геополітичній думці XIX – перша половина XX ст.

Ключові слова: *геополітика, авторитаризм, тоталітаризм, революція, еволюція, доктрина, окупація, сепаратизм, імперіалізм, мілітаризація, великодержавний шовінізм, націоналізм, політична культура, інтеграція, реінтеграція.*

Перша половина XX століття була періодом величезних потрясінь і трансформацій, особливо для країн, які прагнули самовизначення. Для України ця епоха була визначена «українським питанням» – складною геополітичною та

соціально-політичною головоломкою, яка сформувала її ідентичність, територію та долю на десятиліття вперед. Це питання, по суті, оберталось навколо самого існування України як окремої сутності та життєздатності її незалежності.

XX століття двічі вибухнуло світовими війнами, в результаті яких у тодішньому світоустрої відбулися кардинальні зрушення. Свідомо оминаючи все розмаїття проблем, пов'язаних з Першою та Другою світовими збройними конфліктами, визначимо об'єктом даної розвідки українське питання: його міжнародний статус, ідеологічне й організаційне оформлення, засоби реалізації та реальні наслідки.

Привабливе геостратегічне становище України робило її предметом зазіхань з боку різних держав задовго до XX ст. Однак в епоху імперіалізму її значення особливо зросло: економічний потенціал, географічне місцезнаходження визначили українським етнічним територіям роль “яблука розбрату.”

Так, президія Пангерманського союзу у серпні 1914 р. серед інших завдань майбутньої війни висунула й таке: розчленування Росії на частини, оволодіння Польщею, Литвою, Білорусією, Україною, прибалтійськими губерніями для розселення німецьких колоністів.

Австро-Угорщина також пред'являла претензії на територіальні прирощення за рахунок південнослов'янських земель, а за певних умов — Волині й Поділля.

Спекулюючи на ідеях панславізму і прикриваючись дипломатичною риторикою, російський царизм приміряв на себе лати захисника всіх слов'янських народів. Насправді у Санкт-Петербурзі сподівалися під гаслом об'єднання “єдинокровних братів-русинів” зі східнослов'янським материком відсунути кордони імперії до Карпатських перевалів.

Лише українців ніхто не запитував, чого вони прагнуть та чого чекають від урядів зазначених країн.

Перш ніж заглиблюватися в подробиці, важливо зрозуміти історичний контекст. Україна, географічно розташована між могутніми імперіями, такими як Російська, Австро-Угорська, а пізніше Польська держава, часто розглядалася як територія, яку потрібно контролювати, а не як нація, яку потрібно визнавати. Її землі були розділені, мова та культура пригнічені, а народ піддавався різному ступеню політичної та економічної експлуатації.

«Українське питання» на початку 20 століття проявлялося кількома ключовими способами:

1. Боротьба за національну ідентичність.

В основі українського питання лежало саме визначення української ідентичності. Чи була це окрема нація з власною мовою, культурою та історією, чи просто гілка «великоруської» нації, як стверджували прихильники російського націоналізму? Ці дебати вирували серед інтелектуалів, політиків та населення, впливаючи на розвиток національної свідомості та прагнення до автономії та незалежності.

Зусилля видатних діячів, таких як Михайло Грушевський, який ретельно документував українську історію, відіграли ключову роль у формуванні чіткого національного нарративу. Тим часом, розвиток української літератури та мистецтва, попри часті цензурні випробування, ще більше сприяв зміцненню української культурної ідентичності.

2. Політична фрагментація та конкуруючі бачення.

Геополітичні реалії того часу призвели до фрагментації української території та появи конкуруючих політичних бачень її майбутнього. У Російській імперії українські політичні рухи виступали за різні ступені автономії, від культурного самоврядування до повної незалежності.

Австро-Угорська імперія, хоча й пропонувала більш толерантне середовище для розвитку української культури в Галичині, також стала свідком виникнення суперечливих ідеологій. Одні виступали за об'єднання України під австрійським правлінням, інші ж уявляли собі незалежну Україну. Розпад обох імперій після Першої світової війни ще більше ускладнив ситуацію, що призвело до появи недовговічних незалежних українських держав, кожна з яких мала своє бачення майбутнього.

3. Революція та Громадянська війна (1917-1922).

Російська революція 1917 року подарувала Україні швидкоплинну можливість самовизначення. Центральна Рада, представницький орган, проголосила Українську Народну Республіку, спочатку з автономією в складі демократичної Росії, але пізніше, у 1918 році, проголосила повну незалежність.

Однак ця незалежність була недовговічною. Наступна Громадянська війна в Росії перетворила Україну на поле битви між більшовицькими силами, білими арміями та різними українськими угрупованнями. Хаос і нестабільність дозволили відновити радянський контроль над більшою частиною української території, зміцнивши Українську Радянську Соціалістичну Республіку (СРСР).

4. Радянська Україна: між інтеграцією та придушенням.

Створення Української РСР мало на меті нібито надати українцям видимість автономії в складі Радянського Союзу. Однак реальність була набагато складнішою. У 1920-х роках радянський режим проводив політику «українізації», пропагуючи українську мову та культуру. Але за цим послідували жорстокі репресії в 1930-х роках.

Голодомор, штучно створений голод 1932-1933 років, є яскравим нагадуванням про жахи, завдані українському народу за часів радянської влади. Мільйони людей загинули внаслідок примусової колективізації та конфіскації зерна, що фактично придушило будь-який потенційний опір та підірвало українську національну ідентичність. Придушення українських інтелектуалів, митців та політичних лідерів ще більше зміцнило радянський контроль.

5. Друга світова війна та її наслідки.

Друга світова війна занурила Україну в ще більшу руйнівну ситуацію. Країна стала полем битви між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом, зазнавши величезних людських втрат та втрат в інфраструктурі. Війна також стала свідком піднесення українських націоналістичних рухів, таких як

Українська повстанська армія (УПА), яка боролася як проти радянських, так і проти нацистських військ, керуючись надією на досягнення незалежної України.

Після війни Радянський Союз відновив свій контроль над Україною, зміцнивши своє місце у Східному блоці. Однак українське питання залишалося невирішеним, приховуючи себе під поверхнею радянської пропаганди та репресій.

Отже, «Українське питання» у першій половині 20-го століття було складним і багатогранним питанням, сформованим геополітичними реаліями, конкуруючими ідеологіями та боротьбою за національну ідентичність. Це був період, позначений як надією, так і трагедією, що характеризувався швидкоплинними моментами незалежності та тривалими періодами іноземного панування. Досвід цієї епохи глибоко вплинув на історію та ідентичність України, заклавши основу для остаточного проголошення незалежності в 1991 році та тривалої боротьби за визначення її місця у світі. Розуміння цього складного історичного контексту має вирішальне значення для розуміння викликів і перемог сучасної України.

У той же час інтерес представляють і геополітичні орієнтації України в історичній й географічній літературі XIX–XX століть.

У класичних геополітичних концепціях Рудольфа Челлена і Хелфорда Маккіндера місце України розглядалося переважно в ролі буфера між західним світом і Росією.

Напередодні і під час Першої світової війни німецькими вченими (Ф. Науманн, М. Вебер та ін.) був розроблений геополітичний проект “Середня Європа”, який суттєво відрізнявся від тодішніх великодержавницьких геополітичних доктрин і не мав експансіоністського спрямування. У його основі були закладені ідеї, що Середня Європа, а це сучасна Центральна і Центрально-Східна Європа, із соціально-економічного погляду в значній мірі однорідний і цілісний регіон. Його геополітичну єдність і спільні інтереси стимулює географічне положення, що характеризується затиснутістю між Росією і Західною Європою.

Усі народи цього регіону, серед них й українці, мають і повинні реалізувати право на самовизначення й утворити союз (конфедерацію) для захисту своїх інтересів. Зокрема, українське самовизначення розглядалося як одна з вузлових проблем. У конфігурації Середньої Європи враховувалися політичні устремління та ідеали народів і держав, “що російським не може і не хоче бути, мусить стати середньоевропейським”. Ідеї Середньої Європи базувалися на принципах гуманізму, справедливості, рівноправності народів. Це була не геополітика сили, а прогресивна геополітика конструювання політичного простору з урахуванням інтересів усіх суб’єктів. Але ідеї цього проекту не були враховані державами Антанти за підсумками Першої світової війни, що згодом зумовило етнополітичні конфлікти і воєнно-політичні катаклізми.

У зв'язку з цим, а також тим, що Україна виборола суверенітет підвищився інтерес до геополітики. В умовах розбудови незалежної Української держави важливу роль відіграє виважена геостратегія. Вагомим фактором вироблення зовнішньої політики України є її географічне положення. З позицій геополітики Україна займає на Євразійському континенті винятково важливе, багато в чому унікальне місце, яке часто визначається поняттями «географічний центр Європи», «перехрестя між Сходом і Заходом».

Уже в середині XIX ст. в історичній літературі можна знайти геополітичні підходи. В «Історії Русів» обґрунтовано говорилося, що народ України є безпосереднім нащадком давніх русів і їхньої території, яка мала свій суверенітет та автономію. А далі засновник Кирило-Мефодієвського товариства, історик М. Костомаров у програмному документі “Закон Божий. Книга буття українського народу” обґрунтував першу наукову парадигму геополітичної стратегії стосовно здобуття національної незалежності. Документ передбачав, насамперед, демократичну перебудову всього геополітичного простору Російської імперії й утворення Федерації незалежних слов'янських держав. Члени товариства Шевченко, Костомаров, Куліш, Гулак вважали, що Україна, Росія, Польща, Білорусія, Чехія мають утворити демократичну республіку й об'єднатись у федерацію зі спільним парламентом у Києві.

Д. Яворницький у своєму творі “Історія запорізьких козаків” показав, що «земельна причина» стала важливим природно-географічним чинником виникнення козацтва. Докладно аналізує формування козацтвом нового геополітичного простору України, простежує, як склалася національна геостратегія, вироблялися різні геополітичні орієнтації.

Справжнім засновником української геополітики слід вважати М. Грушевського. У своїй багатотомній праці «Історія України-Русі» він постійно пов'язує її специфіку з такими географічними чинниками, як положення земель, напрямками колонізації, природними ресурсами. Він як і кирило-мефодіївці був причетний до характеристики слов'янофільсько орієнтованої геополітики, хоча також долучився і до розробки інших векторів. Близька до попередньої і чорноморсько-балканська орієнтація, що передбачала створення федерації чорноморських і балканських країн.

На початку XX ст. українська геополітична думка започатковує новий рівень. Для ознайомлення світової громадськості з «українською справою» Степан Рудницький (1877–1937), спираючись на підходи М.С. Грушевського, видає у Відні німецькою мовою працю «Україна з політико-географічного становища», а згодом і працю «Чому ми хочемо самостійної України», у яких доводить неминучість незалежної України з урахуванням усієї сукупності історичних і політичних чинників. Аналізуючи геополітичну ситуацію, що склалася в Центрально-Східній Європі в роки Першої світової війни, Рудницький робить висновок, що лише «...утворення української держави в етнографічних границях є самотнім способом, щоб запобігти заколотам у південно-східному куті Європи, так важному для світового господарства і для світової політики». І далі, що “українська справа – се велика справа, може

найбільша з усіх європейських справ, її не можна зводити до справ малих народів”. І тому на кожному кроці слід пам’ятати, що «ми великий народ, наш край величезний, ми мусимо бути так високо поставлені серед інших народів Європи, як нам після нашої чисельності й після величини нашої країни належиться».

Майбутня самостійна Україна, вважав С. Рудницький, має забезпечити релігійну толерантність, політичну, соціальну й економічну рівність населення. Зокрема, «головне суспільно-політичне завдання самостійної України – наскільки можливо вирівняти маєткові різниці між громадянами Української Держави і через те звести до мінімуму або цілком усунути класову боротьбу в межах України”. Далі С. Рудницький висуває ідею близьку до поняття “українська політична нація». «...Всі ці люди, що живуть на Україні, – се українці. Наскільки вони говорять нашою мовою та держать наші звичаї, ми їх їм не відбираємо і відбирати не будемо. На Україні кожен житиме, як захоче, коби лиш держав закони, які наставить собі на своїй землі український народ».

Розробляв С. Рудницький Балто-Чорноморську геополітичну орієнтацію. Він звернув увагу на той факт, що головне місто староруської держави, її політична столиця – Київ, розташоване на своєрідному перехресті головної української річки Дніпра і межі Полісся з Лісостепом. Приблизно на однаковій відстані як до західного, так і до східного кордону розселення українців. «Перші початки Київської держави, - писав він, - нерозривно зв’язані з Дніпром як артерією лучби». Саме внаслідок використання цього географічно зручного та економічно вигідного маршруту ще київські князі активно суперничали на півдні за панування на Чорному морі з Візантією, а з IX ст. визначився традиційний «шлях із варяг в греки», що простягався від Балтики до візантійських земель.

С. Рудницький у плані пошуку перспектив майбутньої міжнародно-політичної організації Центрально-Східної Європи обґрунтовує ідею Балтійсько-Понтійської федерації. Куди, крім Фінляндії та України, могли увійти Естонія, Латвія, Литва, Білорусь. Осередком федерації мала стати Україна як найбільша серед згаданих держав. Федерація мала стати як протиположна російській експансії і рівноваги щодо великих держав Західної Європи. Рудницький робить застереження західному світові про недопустимість включення України до складу Російської імперії, яке б могло багатократно посилити російські експансіоністські амбіції і стало б передумовою анексії Росією країн центральної Європи. Проте це передбачення, яке швидко збулося, залишилося не поміченим західними політиками.

У 90-ті роки XX ст., після розпаду Радянського Союзу, ідеї балто-чорноморської доктрини знову відроджуються. У цьому контексті важливою подією стала міжнародна конференція «Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи XXI ст. без роздільних знаків», що відбулася 1999 р. в Ялті з ініціативи України. У її роботі взяли участь 22 держави – від Норвегії до Греції і від Німеччини до Азербайджану.

Багато уваги проблемам українським геополітичним орієнтаціям приділяв письменник і політолог Юрій Липа (1900–1944). У 1938 р. Він видав працю «Призначення України», у якій обґрунтував «чорноморську доктрину». Ю. Липа пропонував об'єднати зусилля дослідників чорноморської проблематики різних країн з метою утворення в майбутньому «українсько-понтійської політичної партії». Це, на його думку, сприятиме реалізації Чорноморської федеративної великодержави на чолі з Україною.

Щодо геополітичних орієнтацій Ю. Липа писав: «Визначення напрямної на схід чи захід – це, передусім, нищення власного характеру, духовності, що прийшли з півдня. Духовності, що зросла над південними морями й володіннями і розпросторила, як кров по жилах, ідучи вгору Дніпром, Дністром, Дунаєм, Богом і Доном, несучи до найглухіших закутків українських земель подих півдня».

1940 р. у Варшаві була надрукована праця Ю. Липи «Чорноморська доктрина», у якій далі і більш глибоко обґрунтовувалися ідеї щодо перспективи України як лідера країн басейну Чорного моря. На думку автора, країни Чорноморського басейну мають спільні інтереси, а сам регіон, враховуючи інтегруючу економічно-комунікаційну роль моря, творить певну цілісність, має величезні потенційні можливості і геополітичне значення. І саме сильна й незалежна Україна, історія якої нерозривно пов'язана з Чорним морем, покликана вдихнути нове життя в цей регіон, ставши його лідером, і разом з іншими країнами регіону створити сильніше геополітичне об'єднання.

Подібні ідеї висловив інший український учений, колишній ректор Українського Вільного університету в Празі Іван Шовгенів (батько поетеси Олени Теліги). «Коли б повстало Чорноморське об'єднання народів, в тій чи іншій формі, – писав він, – тоді б для Чорноморських країн настала пора величезного розквіту». І далі: «В цій історичній перспективі, до якої природні ресурси Чорноморського басейну провадять, роля українського народу, що займає місце в осередку торговельних і культурних інтересів і рухів, і який являється найчисельнішим з усіх чорноморських народів, мусить бути надзвичайно важлива».

Ю. Липа, як і дехто з дослідників, вважали, що основною віссю для України має бути не схід-захід, а південь-північ. Він зазначав: «Річна мережа формує єдність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті мови й релігії». Липа порівнював Чорне море та основні річки, що в нього впадають (Кубань, Дон, Дніпро, Дністер, Дунай), зі своєрідною цибулиною з буйними паростками вгорі. Протягом тисячоліть мережа річок впливала на розвиток етносу, визначала його пересування, яке завжди відбувалось уздовж лінії «південь-північ», оскільки це відповідає головній осі українських річок. Так що балто-чорноморська орієнтація веде свій початок від вісі «північ-південь», якої дотримувалися ще київські князі, зокрема Ярослав Мудрий, намагаючись побудувати свою державу «від моря до моря».

Ю. Липа вважав, що геополітичний напрям до Чорного моря був визначальним для України ще за часів Литовсько-Руської держави. Він

стверджував, що не Схід і не Захід є джерелом України, «підложжям її раси, підложжям її культури й світогляду від самого початку і до останніх часів був Південь». Саме на шляху реалізації традиційної для українського народу південної, чорноморської геополітичної орієнтації відбувся справжній «вибух суспільної енергії». Весь південь-північ, на думку Липи, є віссю українських земель. «Теперішнє її утвердження за свідомою побудовою українського роду, при встановленні Хати дуже важливе. Без обпирання на Півночі, без виходу на Півдні немає можливості побудови цієї Хати».

У геополітичній праці, «Розподіл Росії» (1941), Ю. Липа передбачав не тільки розпад Радянського Союзу, самостійність України та інших національних країв, але й формування в Росії регіональних відцентрових настроїв. Автор закликає українство бути готовим організаційно оформити свою державність: «Єсть закономірність потужня і величня, що змушує Північ і Південь піти власними дорогами».

Отже, геополітичні орієнтації в українській геополітичній думці XIX–XX ст. мають давні традиції і зв'язок з ідеєю державотворення, а відсутність державності пояснюється зазіханнями з боку зовнішніх сил; проголошується необхідність опертися на внутрішні сили, український народ як головний чинник незалежності і стабільності щодо зовнішнього оточення; спостерігається строкатість щодо зовнішньополітичних орієнтацій і визначення їхньої пріоритетності, що пропонувались авторами геополітичних концепцій. Поява таких геополітичних ідей є відображенням зрілості геополітичної думки українського суспільства, сприяла розширенню горизонтів політичного мислення.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте позицію українських політичних течій та рухів, щодо майбутнього України?
2. Дайте аналіз внеску української інтелігенції в процес національного відродження на початку XX ст. і в міжвоєнний період?
3. Чи була Галичина «українським П'ємонт» і яку політику проводив Відень щодо українців? Відповідь обґрунтуйте.
4. Охарактеризуйте вплив Першої та Другої світових війн на подальший розвиток української державності?
5. Визначте позицію європейських країн щодо «українського питання». Чи була підтримка українських прагнень з боку європейських держав? Відповідь обґрунтуйте.
6. Проаналізуйте вплив греко-католицької та православної церков на розвиток національної свідомості?

Література:

1. Андрущенко (Гринько) С. В. Україна в сучасному геополітичному

- середовищі / С. В. Андрущенко (Гринько). Київ : Логос, 2005. 288 с.
2. *Василенко С. Д.* Європейський вибір України / С. Д. Василенко. Одеса: Одес. нац. мор. Академія, 2003. 212 с.
 3. *Василенко С.* Геополітичні традиції Київської Русі і ГалицькоВолинської держави / С. Василенко // Людина і політика. – 2002. № 5. С. 102–111.
 4. *Вовканич І.* Формування зовнішньополітичної стратегії України в центральноевропейському геополітичному просторі / І. Вовканич. // Геополітика України: історія і сучасність: Зб. Наук. праць. Вип.1. Ужгород: Ліра, 2009. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Geopolityka/2009_1/PDF/Vovkanych.pdf
 5. *Грушевський М.С.* На порозі нової України. Гадки і мрії. К.: Т-во “Знання” України, 1991. 266 с.
 6. *Грушевський М.С.* Хто такі українці і чого вони хочуть. К.: Т-во “Знання” України, 1991. 240 с.
 7. *Додонов Р.* Чорноморські вектори у геополітичних концепціях України і Росії / Р. Додонов // Політичний менеджмент. 2005. № 4. С. 127–140.
 8. *Драгоманов М.* Переднє слово до Громади. Вибране. К., 1991. 294 с.
 9. *Драгоманов М.П.* Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом. Вибрані 44 твори. К., 1991. Т. 1. 594 с.
 10. *Ігнат'єва Т.* Геополітика України в категоріях і поняттях: минуле та сучасність: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. спец. «Політологія», «Історія України» / Т. Ігнат'єва. Кам'янецьПодільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. 112 с.
 11. *Левандовський В.* Україна та Росія: спроба цивілізаційного аналізу // Політологічні читання. 1992. №4. С.165-170.
 12. *Липа Ю.* Призначення України. Нью-Йорк, 1953.– 248 с.
 13. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Відень, 1926. 198 с.
 14. *Ковалюк Р.Т.* Проблеми геополітичної орієнтації в українській геополітичній думці (середина XIX – перша половина XX ст.). URL: <http://vmv.kyvu.edu.ua/series/vmv/vipusk4/8.pdf>
 15. *Кульчицький С.* Перша світова війна: початок XX століття, що закінчилося... 1991 року. URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/persha_svitova_viyna_pochatok_xx_stolittya_scho_zakinchilosya_1991_roku.html
 16. *Мадіссон В. В.* Сучасна українська геополітика: навч. посіб. для студентів гуманітар. спец. вищ. навч. закл. / В. В. Мадіссон, В. А. Шахов. – Київ : Либідь, 2003. 174 с
 17. *Резнікова О. О.* Україна та нові глобальні виклики // Незалежність України в глобалізованому світі: вектори ХХІ століття: Зб. Матеріалів міжнар. Наук. конф. (Київ, 22 серп. 2011 р.): до 20-річчя незалежності України / упоряд. Я. А. Жаліло, С. О. Янішевський. К. : НІСД, 2011. С. 174-179. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/Cles/Nezalezn1-0c2d4.pdf>
 18. *Розвиток геополітичної думки в Україні.* Сучасна українська геостратегія. URL:

https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php/686188/mod_resource/content/3/%D0%A2%D0%95%D0%9C%D0%90%205.%D1%81%D0%B5%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D1%80%20pdf.pdf

19. *Решет О.* Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. С. 88: URL: <http://histans.com/JournALL/pro/16/1/19.pdf>
20. *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України? Львів: Світ, 1994. 416 с.
21. *Шмаленко Ю. І.* Геополітичні концепції українських вчених на початку ХХ ст. / Ю. І. Шмаленко // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка». Сер. Держава та армія. 2007. № 584. С. 38–43.
22. *Шелухін С.* Україна – назва нашої землі з найдавніший часів. Дрогобич: Бескид, 1992. 252 с.

Тема 10.

Радянська Україна у колі держав і народів. Роль УРСР в створенні ООН

План:

1. Протистояння між західним та східним блоками в часи холодної війни.
2. Повоєнний розподіл світу; створення ООН та участь України у цьому процесі.
3. Україна у складі СРСР: модернізація за «залізною завісою». Військові конфлікти в Європі у другій половині ХХ ст. Криза радянської економіки та комуністичного блоку.

Ключові слова: *холодна війна, «залізна завіса», військові конфлікти, глобалізація, анти глобалізація, міжнародні відносини, країни соціалістичного табору, політична криза.*

Перемога прогресивних сил у Другій світовій війні наддал поштовх ідеям утворення світової організації, яка б стояла на захисті миру, сприяла співробітництву, забезпечувала стабільність. Після війни сформувалися два протилежні ідеологічні табори, утворилася біполярна система міжнародних відносин, яка увійшла в історію під назвою Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин. Стабільність в умовах біполярного існування могла б гарантувати паритетність розподіленої влади над світом, територіями, озброєннями тощо між радянським і американським блоками. Дві супердержави — СРСР і США — розпочали реалізовувати цей план утворенням світової організації для всіх держав — Об'єднаних Націй, яка мала замінити потерпілу фіаско Лігу Націй. Після зламу фашистської нищівної машини народи більшості країн повірили у можливість припинення кровопролиття, створення миру на землі і активно долучилися до його формування.

На початку 1942 р. 26 країн підписали Вашингтонську декларацію, де розробили стратегію запобігання світовим катаклізмам у майбутньому. Декларація сприяла об'єднанню учасників антигітлерівської коаліції в організацію. Остання мала втілювати в життя демократичні принципи повоєнного устрою. Ініціаторами створення організації виступили провідні держави антигітлерівської коаліції — СРСР, США, Велика Британія. Питання про заснування нової організації з підтримки миру і міжнародної безпеки замість збанкрутілої Ліги націй обговорювалося цими державами неодноразово. Утворенню Організації Об'єднаних Націй передували:

- Вашингтонська декларація 26 держав від 1 січня 1942 р.;
- Московська декларація 1943 р. Міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Китаю;
- Тегеранська декларація 1943 р. глав урядів СРСР, США і Великої Британії;
- пропозиції Думбартон-Окс (місто поблизу Вашингтона) конференції;
- рішення Кримської конференції 1945 р.

Зауважимо, що міжнародна кон'юнктура, а також український визвольний рух під час Другої світової війни змусили уряд СРСР надати більших прав союзним республікам, особливо Україні та Білорусії. У 1944 р. в СРСР були прийняті конституційні акти, які закріплювали державний суверенітет Української РСР, частково повертали їй міжнародно-правовий статус. Закон СРСР від 1 лютого 1944 р. “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський Народний Комісаріат” підтвердив міжнародно-правову суб'єктність УРСР і мав би стати правовим підґрунтям для її безпосередньої участі в міжнародному житті. Цей конституційний акт встановлював правові засади відновлення зовнішньополітичної діяльності України як суб'єкта міжнародного права. У структурі державної влади з'являється Народний Комісаріат, а згодом Міністерство закордонних справ.

Попереднє рішення центральної влади було зумовлене потребою зміцнення позицій СРСР у міжнародних структурах і передусім в ООН. Тому СРСР для прийняття необхідних рішень намагався включити до майбутньої організації якомога більшу кількість своїх союзників. У 1944 р. уряд Радянського Союзу висунув пропозицію про прийняття в міжнародну організацію *всіх радянських республік*. Пропозиція була категорично заперечена з боку західних держав, особливо США, які апелювали до відсутності правової основи зовнішньої політики радянських республік. Тоді радянське керівництво вирішило надати союзним республікам умовних ознак незалежності. Верховна Рада СРСР 1 лютого 1944 р. прийняла закон, яким було підтверджено міжнародно-правову суб'єктність республік, що стало юридичною підставою для їх безпосередньої участі в міжнародному житті. На підставі рішень Верховної Ради СРСР відповідні доповнення були внесені до статей 14, 18, 60

Конституції СРСР. Закон надавав можливість союзним республікам встановлювати безпосередні відносини з іноземними державами і укладати з ними угоди, а Народний комісаріат закордонних справ із загальносоюзного був перетворений на союзно-республіканський Комісаріат.

5 лютого 1944 р. питання про утворення НКЗС України було розглянуто на Політбюро ЦК КП(б) України, а 4 березня 1944 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Закон “Про утворення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР”. Відповідні зміни було внесено до статей 15, 19, 30, 43, 45 і 48 Конституції УРСР. Главою НКЗС УРСР було призначено О. Корнійчука, відомого письменника, який виступив ініціатором встановлення широких дипломатичних відносин України.

У структурі НКЗС УРСР передбачалося створити десять відділів:

- Один мав працювати із сусідніми державами — Польщею, Румунією, Чехословаччиною,
- Другий — США і Великою Британією,
- Третій — Болгарією, Югославією, Угорщиною, Грецією і Туреччиною,
- Четвертий — з Німеччиною.

Планувалося створити також протокольний, правничий, консульський та інші підрозділи. Загальний штат співробітників мав становити 75 осіб. Улітку 1944 р. апарат складався із 40 працівників, які виконували певні доручення союзного НКЗС та уряду республіки. Було підготовлено історичні довідки щодо українських земель та етнографічні карти розселення українців, аналітичні матеріали про становище української еміграції в США та інших країнах. У липні 1944 р. за прямою вказівкою Й. Сталіна О. Корнійчука було замінено досвідченим більшовиком, діячем Комінтерну Д. Мануїльським.

Заява про правосуб’єктність УРСР мала позитивний резонанс у міжнародних колах. Упродовж 1945–1948 рр. Україну відвідали Президент Чехословацької Республіки Е. Бенеш з делегацією, голова Ради Міністрів Югославії маршал Й. Броз-Тіто, польська урядова делегація на чолі з прем’єр-міністром, делегація депутатів Законодавчих Національних Зборів Чехословацької Республіки, делегація представників Республіканської партії США, делегація депутатів Великих Народних Зборів Болгарії, Президент Угорщини Т. Золтан та угорська урядова делегація тощо.

Після внесення відповідних змін до конституції, СРСР мав юридичні підстави для включення до списку засновників майбутньої організації Українську і Білоруську республіки. На Ялтинській конференції радянська делегація запропонувала включити до міжнародної організації УРСР і БРСР поряд з членством Союзу загалом. Такий крок, як наголосила делегація СРСР на пленарному засіданні Ялтинської конференції 7 лютого 1945 р., зумовлено конституційними змінами, згідно з якими радянські союзні республіки дістали широкі права у зовнішніх відносинах. США і Велика Британія підтримали радянську вимогу про включення України і Білорусії до числа засновників організації.

Установча конференція ООН відкрилася в м. Сан-Франциско (США) 25 квітня 1945 р. Наступного дня її учасники ознайомилися із зверненнями урядів УРСР і БРСР, які висловлювали бажання взяти участь у роботі конференції. Українська делегація на чолі з Народним комісаром закордонних справ УРСР Д. Мануїльським 6 травня 1945 р. прибула до Сан-Франциско. До складу української делегації увійшли провідні вчені:

- віце-президент АН УРСР академік О. Палладін,
- ректор Київського університету професор В. Бондарчук,
- директор Інституту історії АН УРСР професор М. Петровський та ін.

Делегація УРСР взяла найактивнішу участь у створенні ООН. Д. Мануїльський очолив Комісію Першого комітету конференції, що підготував *текст преамбули та першого розділу Статуту «Цілі і принципи»*. О. Палладін взяв участь у роботі комітету, що розглядав *питання членства держав в ООН*. В. Бондарчук і М. Петровський стали членами комітетів, які визначали *повноваження Генеральної Асамблеї та Економічної і Соціальної Ради*.

З 25 квітня по 26 червня 1945 р. у Сан-Франциско працювала установча конференція ООН, в якій взяли участь 50 країн світу. На порядку денному було одне питання — підготовка Статуту ООН. У прийнятій Першим комітетом преамбулі Статуту зазначається, що головною метою ООН є порятунок людства від лиха війни. Усі держави, зазначалося в Статуті, зобов'язуються розв'язувати конфлікти мирним шляхом, утримуватися від застосування сили, поважати територіальну недоторканність, внутрішню і зовнішню незалежність, тобто суверенітет усіх країн.

Українська делегація внесла чимало пропозицій до Статуту ООН, закріплюючи його демократичні принципи та відповідні поправки до багатьох рішень організації. Представники України рішуче виступили проти намагання деяких країн залучити до організації колишні профашистські країни, внесли доповнення до Статуту про гарантію права на працю, підтримали пропозицію представників США щодо назви Організації Об'єднаних Націй, яку запропонував свого часу американський Президент Ф. Рузвельт. Було внесено пропозиції уряду України з питань про мирний договір з Німеччиною. Зазначимо, що Україна виступала за єдину Німеччину без будь-яких її поділів.

УРСР набула членства у багатьох структурах ООН, у тому числі:

- Комісії з прав людини,
- Всесвітній організації охорони здоров'я (1946 р.),
- Всесвітньому поштовому союзу (1948 р.),
- Всесвітній метеорологічній організації (1948 р.),
- Міжнародному союзу електрозв'язку (1948 р.),
- Міжнародній організації праці (1954 р.),
- ЮНЕСКО (1954 р.),
- Європейській Економічній Комісії (1956 р.),
- Міжнародному бюро вина (1956 р.),
- МАГАТЕ (1957 р.),

- УРСР сприяла створенню Міжнародного Надзвичайного фонду ООН допомоги дітям (1958 р.) тощо.

Яскравою сторінкою міжнародного демократичного життя України того періоду стала діяльність *ЮНРРА (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA)* — Адміністрація ООН з допомоги і відтворення). Завдання ЮНРРА — надання допомоги країнам, економіка яких була зруйнована війною.

У 1945 р. СРСР звернувся по допомогу на відновлення зруйнованої війною економіки республік. Відповідно до угоди про допомогу ЮНРРА Україні від 18 грудня 1945 р. визначена сума допомоги становила 189 млн дол. США. ЮНРРА створила в Україні свою місію на чолі з М. Мак-Даффі, яка 20 березня 1946 р. прибула до Києва. Перший корабель з товарами ЮНРРА прибув до Одеси в листопаді 1945 р. Вантажі надходили також у Миколаїв, Новоросійськ, Поті, Ленінград, Мурманськ, Архангельськ, Клайпеду. Товари, закуплені на кошти ЮНРРА, надходили з 15 країн світу: зі США, Великої Британії і Канади — переважно насіння, консерви, сушена риба, устаткування для пеніцилінових заводів, з Індії — перець і джут, з африканських країн — какао, з Аргентини — вершкове масло, льняна олія; з Австралії — чай, свинець, насіння конюшини, вовняні вироби та ковдри. Населення отримувало допомогу з великою вдячністю. Головна штаб-квартира ЮНРРА розташовувалася в Києві. Її співробітниками були американці, канадці, англійці та українці. В Україні, Білорусії було знято фільм про діяльність ЮНРРА в СРСР під назвою «Росіяни, яких ніхто не знає». Вийшли друком і книжки про допомогу ЮНРРА. 30 червня 1948 р. діяльність ЮНРРА в Україні завершувалась. Станом на 1 квітня 1948 р. 211 вітчизняних та іноземних суден завезли в Україну товарів на суму 189,3 млн. доларів. В основному це продукти харчування (на душу населення України припадало з цих поставок продовольства на суму 2 долари 83 центи), хоча були й промислові товари. Надійшла сировина і обладнання: кольорові метали, рудничні електровози, 26 електростанцій, парові машини тощо. З початком холодної війни в американській пресі з'явилися закиди щодо радянської політики. Місія припинила своє існування. Допомога Українській радянській республіці з боку інших країн через ЮНРРА — особлива сторінка міжнародної солідарності і співробітництва народів антигітлерівської коаліції.

Допомогу Україні також надавали прогресивні організації української діаспори США і Канади. Товариство канадських українців зібрало за роки війни півмільйона доларів, відправило подарунки дітям-сиротам. Чверть мільйона доларів збрала Ліга американських українців. Допомога надходила з Уругваю, Парагваю, Аргентини, де існувало понад 50 українських організацій.

Від перших днів існування ООН УРСР брала безпосередню участь у формуванні її структури, створенні органів і спеціалізованих установ, як-то:

- ЮНЕСКО,
- МОП,
- ЮНКТАД,
- ЮНІДО,

- ПРООН,
- ЮНІСЕФ,
- ЄЕК,
- МАГАТЕ та ін.

Особливу відповідальність на республіку покладало членство в структурах ООН, де СРСР не брав участі, а саме: в Комітеті із здійснення невід'ємних прав палестинського народу і Спеціальному комітеті ООН проти апартеїду. Більшість українських ініціатив стосувалась проблем захисту прав людини, інтересів відсталих країн, а також проблем війни і миру. У 50–60-х роках представники УРСР внесли низку пропозицій і поправок до текстів міжнародних документів. Московське керівництво вважало відносини з розвиненими країнами і соціалістичним табором справою центральних органів. Українському зовнішньополітичному відомству під контролем МЗС СРСР було доручено становлення відносин переважно з країнами, що розвиваються.

Українська РСР двічі — з 1946 по 1971 р. і з 1983 по 1985 р. — обиралася членом Комісії ООН з прав людини. За ініціативи і наполегливої позиції української делегації комісією підготовлено проекти таких міжнародних актів, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН, як:

- Загальна декларація прав людини,
- Міжнародні пакти про права людини,
- Декларація прав дитини,
- Декларація ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації,
- Конвенція про незастосування терміну давності до воєнних злочинців і злочинів проти людства тощо.

УРСР активно виступала за надання допомоги з боку ООН країнам, що розвиваються, а також підтримувала держави у набутті ними членства в організації, зокрема Монгольську Республіку; наполягала на виведенні військ загарбників з окупованих в'єтнамської, корейської, арабської територій. Серед кардинальних питань були проблеми роззброєння і захисту миру:

- Декларація про усунення загрози нової війни і зміцнення миру та безпеки народів (1950 р.),
- про мирне врегулювання корейського питання (1950 р.),
- про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту,
- про загальне і повне роззброєння (1959 р.),
- про нерозповсюдження ядерної зброї (1966 р.),
- відповідальність за воєнні злочини проти людства (1968 р.) та ін.

Активну участь у русі за мир брали видатні представники української науки і культури, серед них — письменник Олесь Гончар, художник Михайло Дерегус, народна артистка Наталія Ужвій.

Відповідно до програми *Фонду промислового розвитку ЮНІДО* в УРСР діяли семінари-практикуми для спеціалістів з країн, що розвиваються: у Запоріжжі — в галузі металургії, в Києві — у галузі електрозварювання. На них навчалися 1244 спеціалісти з 58 країн. Значну допомогу в підготовці національних кадрів країнам, що розвиваються, УРСР надавала в межах

Програми розвитку ООН. На добровольчі щорічні внески республіки у багатьох її навчальних закладах і наукових установах навчалися і підвищували свою кваліфікацію представники десятків країн Азії, Африки і Латинської Америки. На сесіях Конференції ООН з торгівлі і розвитку представники України виступали за підтримку країн, що розвиваються, в їх боротьбі проти засилля міжнародних монополій, за економічну безпеку і справедливі умови міжнародної торгівлі. З 1958 р. Українська РСР бере участь у діяльності *Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ)*: щорічно робить грошовий внесок, передає ЮНІСЕФ медикаменти, промислові товари і вироби. Міжнародне співтовариство не залишилось байдужим до Чорнобильської трагедії: на 45-й сесії ООН (1990 р.) 126 країн прийняли резолюцію про міжнародне співробітництво з подолання наслідків Чорнобильської аварії.

Внески Української РСР до бюджетів міжнародних організацій у 1986 р. становили 17,6 млн дол. США і 1,05 млн руб. З цієї суми в ООН надійшло 11 млн дол., ЮНЕСКО — 2,07 млн дол., МОП — 1,6 млн дол., МАГАТЕ — 1,6 млн дол.

Важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності Української РСР є її участь у міжнародно-договірних відносинах, що було закріплено ст. 74 Конституції УРСР. *Українська РСР користувалася своїм правом на укладення міжнародних договорів.* Наприклад, з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією. Україна ратифікувала низку конвенцій Міжнародної організації праці, є учасником Договору про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення, Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та їх знищення, а також інші угоди, які відіграють важливу роль для зміцнення миру і безпеки.

Сучасна Україна як правонаступниця УРСР має виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання.

Крім участі в міжнародних договорах, Українська РСР активно *користувалася правом посольства*, мала свої постійні представництва при ООН у Нью-Йорку, при Відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві, а також при ЮНЕСКО в Парижі. На території УРСР функціонували консульства десяти іноземних держав: у Києві — генеральні консульства Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Монголії та Югославії, а також представництво Посольства Республіки Куба; в Одесі — генеральні консульства Індії, Куби і Болгарії. У 1976–1980 рр. у Києві перебували американські дипломати, які намагалися відкрити генеральне консульство США. Однак на знак протесту проти введення радянських військ до Афганістану американське керівництво не реалізувало згадану ініціативу.

Набутий досвід роботи в дипломатичних установах було використано МЗС України в майбутній роботі. Попри всі обмеження дипломатичної, а, отже, й політичної сфери України в радянський період, характерною позицією республіки на міжнародній арені завжди була боротьба за забезпечення

позитивних зовнішньополітичних умов для розвитку нашої держави, боротьби за мир і міжнародну безпеку.

Питання для самоконтролю:

1. Чому Радянський Союз дозволив Українській РСР стати членом ООН, хоча інші республіки СРСР такої можливості не отримали? Відповідь аргументуйте.
2. Висловіть свою думку: Чи можна вважати участь УРСР в ООН реальною ознакою її міжнародної суб'єктності, чи це було лише формальним кроком?
3. Які геополітичні інтереси СРСР стояли за включенням України до числа країн-засновниць ООН?
4. Наведіть приклади як Українська РСР впливала на рішення ООН у перші роки після її створення?
5. Назвіть основні етапи українського державотворення.
6. Схарактеризуйте обсяг зовнішніх функцій УРСР після утворення СРСР.
7. Обґрунтуйте витоки становлення і оформлення кордонів України.

Література:

1. Бруз В.С. Роль ООН у врегулюванні міжнародних конфліктів і в боротьбі проти тероризму. - Київ, ВПК «Експрес-Поліграф», 2010.
2. Головченко В. Україна – держава-співзасновників ООН: міфи й історичні міфи). *Вісник Київського Національного університету ім. Т.Шевченка* URL:<http://journals.iir.kiev.ua/index.php/knu/article/download/2135/1899>
3. Губань Р. В. Проблеми реалізації проектів реформи Ради Безпеки ООН. *Юридичний журнал*. 2007. № 11. С. 64–74.
4. Драчова Т. Фомін. В. М. Ліга Націй та ООН: історичні паралелі. URL: <http://dspace.snu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/1091/1/041-045.pdf>
5. Зозуля І. Українська нація та її безпека: новий погляд на національну безпеку України. *ПРАВО УКРАЇНИ*. 2004 . № 5 . С.141-145.
6. *Історія створення ООН як системи*. URL: https://ru.osvita.ua/vnz/reports/world_history/31007/
7. Кульчицька О.В. Вступ УРСР до ООН як доленосне рішення Ялтинської конференції. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/91567>
8. Матвієнко В. Організація Об'єднаних Націй. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
9. *Організація об'єднаних націй*: Україна. URL: <https://ukraine.un.org/uk>

10. *Організація Об'єднаних Націй*. URL: https://pidru4niki.com/1074052649492/pravo/organizatsiya_obyednanih_natsiy
11. *Рєпін А.В.* Миротворчий інститут ООН: віхи створення та розвитку URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vnv_2012_18_10.pdf
12. *Скрипник О. М.* Історія міжнародних організацій. Навч. посіб. Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. 226 с.

Тема 11.

Становлення незалежної України та її місце в Європі та світі

План:

1. Становлення незалежності України. Україна у системі міжнародних відносин.
2. Засади, пріоритети і засоби зовнішньої політики України.
3. Міжнародне визнання незалежної України.

Ключові слова: *суверенітет, держава, функції держави, соціальна структура суспільства, політичні партії, парламент, виконавча влада, законодавча влада, судова влада, імпичмент.*

Критичне становище, в якому опинилася радянська держава у середині 1980-х рр., вимагало радикальних реформ. Поворот у внутрішній і зовнішній політиці розпочався, коли у березні 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М.Горбачова.

Розпочинаючи реформи, керівництво партії вважало, що досить лише виправити окремі негативні риси радянської системи. Було проголошено курс на здійснення двох взаємопов'язаних завдань: радикальної економічної реформи та демократизації суспільного життя і розширення гласності. Кінцевою метою проголошувалася побудова «гуманного демократичного соціалізму». Проте життя показало, що створена більшовиками система не піддається реформуванню. Перебудова, як «революція згори», не досягла поставлених цілей.

Натомість, всупереч задуму її ініціаторів, вона стимулювала революційний процес «знизу», який призвів до знищення тоталітарної системи. Складовою частиною цього процесу стало національно-державне відродження України.

Однак, до 1987 р., коли гласність завойовувала міцні позиції у Москві та у Прибалтиці, Україна залишалася «заповідником застою». До вересня 1989 р. на чолі республіки залишався В.Щербицький, котрий мав стійку репутацію консерватора.

Значним поштовхом до пробудження українського суспільства стала *аварія на Чорнобильській атомній станції 26 квітня 1986 р.*, яка мала катастрофічні екологічні й економічні наслідки. Та не менш важливими були й політичні наслідки Чорнобиля. Катастрофа відкрила очі мільйонам людей на напівколоніальне становище України.

Наприкінці 1987 р. відбулися виступи інтелігенції, невдоволеної повільними темпами перебудови у республіці. Виник конфлікт між консерваторами з оточення В.Щербицького і групою письменників (О.Гончар, Д.Павличко, І.Драч та ін.), котрі виступили з різкою критикою мовної ситуації у республіці. Демократія перемогла і у жовтні 1989 р. було прийнято «*Закон про мови в Українській РСР*», за яким українська мова отримала статус державної.

Пожвавилася діяльність неформальних організацій (уже в червні 1989 р. їх нараховувалося більше, як 47 тис.). Найпомітнішими серед них були *Товариство української мови ім. Т.Шевченка (ТУМ)*, історико-просвітнє *Товариство «Меморіал»*. Вони змогли оприлюднити інформацію з болючих проблем сучасності, виховати плеяду нових лідерів, відчутно опонувати Комуністичній партії. Своєю діяльністю ці об'єднання суттєво розширили базу демократичного руху, надали йому національного спрямування. Саме на цьому ґрунті й постав у 1989 р. феномен *Народного Руху України (НРУ)* — першої масової політичної організації, що фактично перебувала в опозиції до КПРС.

Чільне місце серед політичних організацій належало *Українській Гельсінській Спілці (УГС)*, яка взяла на себе роль інтелектуального центру та лідера народної опозиції. Оприлюднена «Декларація принципів» у 1988 р. засвідчила, що УГС з правозахисної перетворилася на «типово політичну» організацію. Вона першою в Україні заявила про необхідність побудови самостійної незалежної держави.

Навесні 1989 р. відбулися *вибори народних депутатів СРСР*, вперше в радянській історії на альтернативній основі. Незважаючи на обмеженість закону про вибори, який був не досить демократичним, та опір властей, народними депутатами було обрано від України багатьох прихильників радикальних реформ.

У березні-травні 1990 р. відбулися *вибори до Верховної Ради УРСР та до місцевих Рад*. На цей раз Закон про вибори був значно демократичнішим. Депутати обиралися прямим таємним голосуванням з альтернативних кандидатур. І хоча обрання народних депутатів відбувалося в умовах однопартійної системи й монополії КПУ на засоби масової інформації, з 442 депутатів 111 користувалися підтримкою Демократичного блоку, який утворився напередодні виборів з ініціативи Руху та близьких до нього організацій. Демократи перемогли у 5-ти областях: Львівській, Івано-

Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській. Проте більшість депутатів Верховної Ради залишилися прихильниками компартійного курсу. Вибори до місцевих Рад засвідчили переконливу перемогу демократичного блоку в Галичині, менш переконливу – у Києві, Харкові. Вперше у трьох західних областях компартія змушена була перейти в опозицію. Але в більшості областей КПУ зберегла свої позиції. Хоча вибори 1990 р. не привели до повної перемоги демократії, вони мали величезне значення для України. Похитнулася монополія Компартії на владу. Уперше в історії Україна одержала демократично обраний парламент.

Влітку 1990 р. новообрані парламенти союзних республік один за одним проголошували декларації про державний суверенітет. У цій ситуації М.Горбачов запропонував укласти новий союзний договір, що передбачав збереження єдиної держави. Народна рада на чолі з І.Юхновським, що організувалася у Верховній Раді УРСР, як опозиційна, вимагала рішуче декларувати намір України стати незалежною.

Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.). У ній проголошувалась:

- самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах,
- верховенство Конституції та законів республіки,
- виключне право народу України на володіння, користування й розпорядження національним багатством республіки,
- право на власні збройні сили.

В Декларації записано, що «громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило на території республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР». Проголошувався намір України стати в майбутньому нейтральною державою і дотримуватись трьох неядерних принципів:

- не приймати,
- не виробляти,
- не набувати ядерної зброї.

Стосовно громадянства, було прийняте компромісне формулювання: «Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР». Але у зв'язку з протистоянням серед депутатів Верховна Рада відхилила пропозицію демократичного крила надати Декларації силу конституційного закону.

Кризове становище України, як і загалом Радянського Союзу, було логічним наслідком недалекоглядної практики господарювання радянського керівництва.

Маючи 2,7% території СРСР та 18% населення, Україна виробляла 46,4% залізної руди, 41,4% – чавуну, 35% – сталі, прокату і труб, 25% – машин і устаткування, понад 50% – цукру й олії. Отже, Україна мала непогані стартові умови для незалежного державного існування.

Але наслідком радянської системи господарювання була значна *деформація економічної структури* українського суспільства. Частка засобів виробництва у загальному обсязі промислової продукції становила у 1990 р. понад 70%, а товарів народного споживання – лише 28%. Окрім цього з України були “викачані” майже всі її природні багатства – нафта, ліс, руда, значна частина вугілля.

Відбувся значний *занепад сільського господарства*. Україна мала найвищий у світі рівень розораності сільськогосподарських угідь – 82% (у США – 16%, у Європі – 30%, в СРСР загалом – 37%). За рахунок ерозії республіка щороку втрачала майже 600 млн. *т* родючого ґрунту. За роки колгоспного господарювання зіпсовано 60% чорноземів, 10 млн. *га* пасовиськ. Постійно погіршувалася *демографічна ситуація*. Так, у 1980-1990 рр. природний приріст населення знизився майже у 5 разів. За народжуваністю республіка у 1990 р. посіла останнє в СРСР 15-е місце. Тривалість життя на 6-7 років була коротшою, ніж у розвинутих країнах світу. Удвічі вищим, ніж у державах Заходу, був рівень дитячої смертності. Кожен третій вмирав, не доживши до пенсійного віку.

Особливою складністю відзначалася демографічна ситуація в селах. Внаслідок того, що село залишила молодь, відбувався процес «старіння», коли практично кожний третій житель був непрацездатного віку.

Загострилося екологічне становище. Орієнтація на важку промисловість призвела до забруднення землі, води й повітря України у 10 разів більше, ніж СРСР загалом. Вкрай ускладнила екологічну ситуацію Чорнобильська катастрофа. Україну у 1990 р. було оголошено зоною екологічного лиха.

Економічна криза, викликана об’єктивними і суб’єктивними факторами, призвела до *політичної кризи*, що вибухнула в Україні *восени 1990 р.* У вирішальний момент у боротьбу включилася *нова політична сила – студенти*, які в центрі Києва розпочали голодовку і висунули кілька вимог. Серед них: відставка голови Ради Міністрів В.Масола, призначення нових виборів на багатопартійній основі навесні 1991 р., прийняття постанови про націоналізацію майна КПРС, відмова від підписання союзного договору, повернення в Україну всіх її громадян, що проходять строкову військову службу за межами республіки. Верховна Рада задовольнила основні вимоги студентів.

Однак, з початку 1991 р. спостерігалися спроби проімперських сил перейти в контрнаступ. Активізувалися сепаратистські сили, в першу чергу, у Криму, Донбасі, Закарпатті. Внаслідок зустрічі керівників республік Радянського Союзу узгоджено текст союзного договору. Його попереднє підписання було призначено на 20 серпня. Проте український парламент відклав розгляд проекту договору на осінь. А події, що відбулися в серпні, корінним чином змінили ситуацію.

Проголошення незалежності України. 19-21 серпня 1991 р. керівництво СРСР під час відпустки М.Горбачова зробило останню спробу врятувати імперію і радянську владу шляхом державного перевороту. Державний комітет

з надзвичайного стану (ДКНС) заборонив діяльність небажаних новому режиму органів влади і управління, політичних партій, громадських організацій і масових рухів, мітингів, демонстрацій і страйків, запровадив комендантську годину та обшук громадян, встановив контроль над засобами масової інформації. В Москву було введено війська.

Однак, завдяки опору демократичних сил, серед яких помітне місце належить українцям, путч провалився, а його організаторів було заарештовано. *24 серпня на позачерговій сесії Верховної Ради України була прийнята Постанова та Акт проголошення незалежності України.* З метою всенародного підтвердження Акту незалежності, сесія вирішила провести *1 грудня республіканський референдум.* З 32 млн. громадян, що прийшли на виборчі дільниці, майже 29 млн. (більше 90 %) підтвердили Акт проголошення незалежності. Того ж дня було обрано *Президента України.* Ним став *Леонід Кравчук.*

7 грудня у Біловезькій Пущі під Брестом зустрілись лідери Білорусії, Росії та України, які наступного дня підписали угоду. Згідно останньої, *СРСР як держава у грудні 1991 р. припинив своє існування,* а натомість утворювалася *Співдружність Незалежних Держав (СНД).*

Щоб забезпечити суверенне існування України, необхідним було прийняття у 1991-1992 рр. найважливіших законів:

- «Про державний кордон України»,
- «Про збройні сили України»,
- «Про створення Служби національної безпеки» та ін.
- Була затверджена державна атрибутика: гімн, герб (тризуб як малий Герб України) та прапор.

Після 1 грудня 1991 р. розпочався процес міжнародного визнання нової держави. Першою, 2 грудня, незалежність України визнала Польща і вирішила встановити з нею дипломатичні відносини. Протягом першого року існування незалежної України, її державну самостійність визнали більше 130 країн, а на початку 2001 р. наша держава підтримувала дипломатичні відносини із 153 країнами світу.

Зовнішня політика України спрямовувалася на утвердження і розвиток її як незалежної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності держави та недоторканості її кордонів; входження національної економіки до світової економічної системи; захист прав та інтересів громадян України, що перебувають за кордоном і створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями.

В основу зовнішньополітичної моделі України покладено концепцію «мосту між Заходом і Сходом». *Пріоритетними напрямками були визнані:*

- розширення участі у європейському співробітництві, а також в межах СНД,
- активна участь в діяльності ООН,
- співпраця з державами Європейської співдружності та НАТО.

Визнання особливого значення відносин України з Росією не означає дистанціювання від Заходу. Навпаки, лише забезпечення співробітництва із західними країнами, не менш масштабного, ніж з Росією, дасть змогу утвердити самостійність української держави.

За роки незалежності зроблено чимало для того, щоб органічно інтегруватися до європейської міжнародної спільноти. Україна першою з країн СНД уклала угоди про партнерство і співробітництво з Євросоюзом, стала повноцінним членом Ради Європи, учасницею Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), підписала ряд документів про співробітництво і партнерство з НАТО та західноєвропейськими країнами. Наша держава співпрацює з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, іншими світовими та європейськими кредитно-фінансовими інституціями. З 1 січня 2000 р. Україна вперше як незалежна держава почала виконувати функції члена Ради Безпеки ООН, що означає підвищення її відповідальності та ролі у збереженні миру на нашій планеті.

В той же час характерною рисою процесу інтеграції України до європейських структур є надзвичайно обережна позиція Євросоюзу, уповільнений розвиток економічних зв'язків. Серед чинників, котрі перешкоджають активізації інтеграційних процесів, виділяються такі, як низький рівень конкурентоспроможності більшості українських підприємств, високий рівень корупції, слабкість демократичних інституцій і нерозвиненість громадянського суспільства, політичні проблеми, що спричинили критику Ради Європи.

Європейський вектор зовнішньої політики України відкрив можливості для розвитку плідних двохсторонніх стосунків з європейськими державами. Чільне місце тут посідає Німеччина, котра за обсягом прямих інвестицій займає друге місце після США серед іноземних інвесторів України. Останнім часом активізувалися контакти з Великобританією, Францією, Австрією, Італією.

Європейська інтеграція України передбачає налагодження добрих відносин з сусідніми державами. Найбільш активно розвиваються контакти з Польщею, яка сприяє реалізації прагнень України інтегруватися в європейські структури, енергійно підтримала вступ нашої держави до Ради Європи. Регулярними стали зустрічі президентів України та Польщі. Інтенсивно розвиваються економічні відносини. Значно збільшився торговельний оборот, який в окремі роки подвоювався.

За роки незалежності Україна налагодила відносини з такими сусідніми державами, як Словаччина, Угорщина, Румунія та ін.

Намагаючись гарантувати власну безпеку, Україна активізувала *контакти з Північноатлантичним союзом*. У липні 1997 р. у Мадриді Президентом України та лідерами 16 держав-членів НАТО було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО. Важливою в цьому документі є теза про те, що «НАТО продовжуватиме підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність, а також принцип непорушності кордонів».

Співробітництво з Північноатлантичним союзом розгортається в різних сферах. Зокрема, Україна брала активну участь у багатьох заходах, передбачених програмою «Партнерство заради миру», у тому числі й спільних військових навчаннях. Військове співробітництво передбачає участь у миротворчих місіях, в яких з липня 1992 р. було задіяно бл. 10 тис. українських військовослужбовців. Яскравим прикладом такої діяльності є участь миротворчого контингенту Української армії на території Іраку.

Протягом останнього десятиріччя динамічно, але водночас непросто, розвивалися відносини ще на одному з магістральних напрямків української зовнішньої політики –американському. У перші роки незалежності України США дотримувалися політики блокування американсько-українських економічних та політичних контактів. Але рішучі кроки нашої держави на шляху ядерного роззброєння сприяли переоцінці Білим домом як розуміння місця України у світі, так і значення українсько-американських відносин. Внаслідок цього США від блокування перейшли до політики «стратегічного партнерства», яка передбачає тісну взаємодію у сферах національної безпеки, зовнішньої політики, економіки, торгівлі, інвестицій тощо. Вашингтон дедалі частіше підкреслює, що Україна нині є важливим гарантом стабільності й безпеки в Європі, помітним чинником міжнародного життя.

Водночас виникли проблеми у стосунках України з Росією, керівництво якої вбачало в СНД зародок нового Союзу під своєю егідою. Москва прагнула перетворити співдружність у наддержавну організацію, яка б давала змогу контролювати економічну, політичну та військову діяльність держав-учасниць. У зв'язку з цим, Україна не підписала ряд угод, зокрема, договір про створення Економічного Союзу від 24 вересня 1993 р. Президент Л.Кравчук прийняв компромісне рішення, заявивши, що Україна буде співпрацювати там як асоційований член, що залишило їй більшу свободу дій. Існували проблеми щодо недоторканості кордонів. В діях російського парламенту проявились претензії стосовно Криму, пізніше – Севастополя. Найбільшим каменем спотикання в українсько-російських взаєминах став Чорноморський флот, на який претендували обидві держави. На сьогоднішній день названі проблеми загалом вирішені, а відносини між двома сусідніми державами закріплені у так званому “великому договорі” (1997 р.). Та час від часу великодержавні, проімперські устремління представників керівництва Росії даються взнаки. Яскравим прикладом такої поведінки є події навколо острова Тузла; намагання скористатися ситуацією в Україні щодо нафти і газу, використання мовного і національно-релігійного факторів тощо.

Більшість мешканців України сподівались, що з проголошенням незалежності буде забезпечено високий рівень матеріального добробуту. Але ці надії не справдилися. Рівень життя продовжував падати. В економіці склалось надзвичайно важке становище.

Спад виробництва й рівень життя у 1991-1992 рр. набув загрозливих масштабів. Так, національний дохід в 1991 р. знизився на 10 %, а наступного року на 14 %. Валова продукція промисловості за 2 згаданих роки зменшилася

на 13,4 %, а сільського господарства – на 18 %. У листопаді 1992 р. інфляція перейшла рубіж 50 %. Значною мірою це зумовлювалось тим, що Росія розпочала ринкові реформи з лібералізації цін, що привело до значного зростання цін в Україні на газ та нафту (відповідно в 100 та 300 разів). Зростання цін на енергоносії почало розкручувати спіраль інфляції. За 1992 р. гроші знецінились в 21 раз, а за 1993 р. – у 103 рази. Таких масштабів інфляції не спостерігалось в цей час у жодній країні світу. Зросла заборгованість іншим державам.

Загалом за роки економічної кризи (1991-1999 рр.) валовий внутрішній продукт України скоротився в 2,5 рази, обсяги промислової продукції – майже у 1,9, сільського господарства – у 2,1 разів.

Руйнувався науково-технічний потенціал. Питома вага асигнувань на науку в бюджеті скоротилася у 1990-1994 рр. вчетверо, а чисельність науковців – утричі. Сотні спеціалістів вищої кваліфікації виїхали за кордон на тимчасову або постійну роботу.

«Відплив умів» призводить до того, що внаслідок міграції Україна втрачає щороку до 10 тис. дипломованих спеціалістів. Це може привести до катастрофічних втрат. Адже підготовка спеціалістів з вищою освітою, вченим ступенем та втрачена вигода від його використання обходиться, за розрахунками фахівців ООН, у 300 тис. доларів. А процес деградації науки може стати незворотним, якщо країну залишать 10-15% найперспективніших молодих спеціалістів. Не менш загрозливий і внутрішній «відплив умів». За останні роки понад 20% науковців перейшли працювати у комерційні структури.

Економічна криза ставила під сумнів державну незалежність. Активізувалися сили, які виступали за відродження Радянського Союзу, приєднання до Росії і т.п. Адже, голосуючи під час референдуму за самостійність, багато хто з громадян виходив із того, що Україна має кращі шанси вижити, як самостійна держава, а не як республіка у складі СРСР. Але коли замість обіцяного добробуту мешканці України одержали погіршення свого матеріального становища, 52% із них, за даними соціологічного опитування, після першого року самостійності вже жалкували за СРСР.

Слід відзначити, що ставлення до нової Української держави і її політики значно відрізнялося в залежності від регіонів. Національно найсвідоміший «Галицький П'ємонт» надав повну й безумовну підтримку державним реформам. Зовсім іншим було ставлення зрусіфікованого населення Сходу й Півдня. Жителі регіонів з високим рівнем індустріалізації найбільше відчували на собі вплив економічної кризи, що найдошкульніше зачепила великі підприємства. Обмежені й обережні спроби уряду ввести в дію закон 1989р. про державний статус української мови, викликав серед них хвилю обурення й страху перед наступом «українського націоналізму».

Вибори до Верховної Ради весною 1994 р. показали, що Схід і Захід України за роки самостійності не тільки не наблизилися один до одного, а навпаки, все більше дрейфують у різні боки. Лавиноподібний характер

економічної кризи породив прогноз про неминучість в Україні громадянської війни між українцями й росіянами, Сходом і Заходом. На щастя, цей прогноз не справдився.

Як не дивно, але якою б не була ситуація в Україні, вона мала окремі позитивні моменти. Якщо населення Польщі, Росії та інших сусідів України, що вступили на шлях радикальних економічних перетворень, пережило «шокову терапію» і було втомлене реформами, то українці потерпали власне від їх відсутності. З іншого боку, мовно-культурна роз'єднаність та відмінності у політичних орієнтаціях мешканців Сходу й Заходу робили неможливою появу єдиної «червоно-коричневої» опозиції, на зразок антиреформаторського блоку комуністів і націоналістів Росії.

Ці дві обставини створювали сприятливий клімат для приходу до влади реформаторів. Фактичні ж зміни економічного курсу стали можливими після перемоги на президентських виборах улітку 1994 р. Леоніда Кучми. У жовтні він виголосив промову у Верховній Раді, де накреслив програму економічної й соціальної політики. У своєму розумінні економічних реформ він пішов значно далі передвиборних обіцянок навести порядок адміністративними методами й запропонував програму радикальних змін: звільнення цін, обмеження дефіциту держбюджету, запровадження вільної внутрішньої й зовнішньої торгівлі, масову приватизацію великих підприємств, проведення земельної реформи. Л.Кучмі вдалося зібрати навколо себе команду молодих реформаторів. Вони досягли певних успіхів у проведенні економічних реформ. Різко впали темпи інфляції: із 72 % у листопаді 1994 р. до 4,6 у травні 1995 р. Значно зменшився розрив у рівні середньої заробітної плати між Україною й Росією. З'явилися умови для перетворень у промисловості і сільському господарстві. Президент видав декрет, за яким до кінця 1995 р. мали бути приватизовані 90% дрібних підприємств.

Важливу роль у стабілізації зіграла *грошова реформа (вересень 1996 р.)*, коли була введена національна валюта – гривня, а також прийняття у цьому ж році Основного закону держави – Конституції. *Ухвалення 28 червня 1996 р. Конституції* стало важливим підсумком п'ятирічного утвердження державної незалежності України. За оцінками вітчизняних та зарубіжних експертів, Конституція України належить до найдемократичніших у світі.

Протягом 1990-х років відбулися глибокі зміни в економічній сфері: поряд із кризовими, зародилися та набрали силу певні позитивні тенденції та процеси. Насамперед, треба відзначити перелом у реформуванні відносин власності. Уже на початок 2001 р. понад 70% загального обсягу промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах. Значні зміни відбулися в аграрному секторі, де мало місце роздержавлення землі й формування реального власника на землю. Подальшому реформуванню на селі сприятиме *Земельний кодекс*, затверджений парламентом у жовтні 2001 р. Головна мета земельної реформи – передання землі тим, хто її обробляє, і формування в перспективі ринку землі, перетворення її на товар.

Відбулися деякі позитивні зміни в економіці протягом останніх років. У 2000 р. вперше відбулося реальне зростання ВВП (на 5,8%), виробництво промислової продукції зросло на 12,9%, а сільськогосподарської – на 9,2%. Досить високі темпи приросту як у промисловості, так і в аграрному секторі, спостерігалися і в наступні роки. Так, у 2003 р. обсяг валового продукту зріс на 9,3%, в основному за рахунок будівництва та машинобудування.

На виборах Президента України у 1999 р. у 2-му турі повторно був обраний Л.Кучма, набравши 56,3 % (понад 15 млн.) голосів. За лідера Комуністичної партії П.Симоненка проголосувало 37,8 % (понад 10 млн.) виборців.

Посилилося протистояння між Президентом і парламентом, внаслідок чого в січні-лютому 2000 р. у Верховній Раді вперше була створена некомуністична більшість. Це породило сподівання на започаткування якісно нового етапу розвитку українського парламентаризму та української держави загалом. Та насправді, формування більшості не зняло, а лише на деякий час приглушило протиріччя, пов'язані з боротьбою різних політичних сил за владу і розподіл сфер впливу. Вже восени 2000 р. знову загострилося політичне протистояння у суспільстві, приводом до якого стали події навколо загибелі журналіста Г.Гонгадзе та «касетний» скандал, пов'язаний із записами на магнітну плівку розмов посадовців у президентському кабінеті. Активізувалася правоцентристська опозиція, спалахнули гострі дискусії у Верховній Раді навколо осіб силових міністрів, а у центрі Києва 15-26 грудня функціонувало наметове містечко опозиціонерів, на зразок студентської акції 1990 р. В межах опозиції організаційно оформилися три осередки – Форум національного порятунку, об'єднання «Україна без Кучми», Громадський комітет опору «За правду!». Серйозним випробуванням, як для влади, так і для опозиції, стали події 9 березня 2001 року, які вилилися у масові сутички з міліцією.

На виборах 2002 р. до Верховної Ради пройшло 6 партійних блоків і партій: блок В.Ющенка «Наша Україна» (23,5%), Комуністична партія (20%), пропрезидентський блок «За єдину Україну» (11,9%), блок Ю.Тимошенко (7,21%), Соціалістична партія (6,9%) і Соціал-демократична (об'єднана) партія (6,2%). Половина народних депутатів, тобто 225 чоловік, балотувались за партійними списками. Згодом внаслідок політичних маніпуляцій Головою ВР обрано лідера блоку «За єдину Україну» В.М.Литвина. Протягом 2002-го і наступних років опозиція до нинішньої влади в складі блоків “Нашої України” і Ю.Тимошенко, Компартії і Соцпартії провела серію політичних акцій, спрямованих на дострокову відставку президента Л.Кучми.

Усього в Україні зареєстровано більше 130 партій. Процес розвитку багатопартійності відкрив простір для партій досить різнобарвного політичного спектра, але всі вони фактично належать до 3-х класичних політичних напрямів—лівого, правого та центристського.

Характерні риси розвитку багатопартійності в Україні:

- мала чисельність партійних лав (більшість політичних партій є фактично партіями-карликами, які налічують від тисячі до кількох тисяч членів);
- невизначеність соціальної бази (програми партій дуже схожі й апелюють до всього народу);
- значна частина партій створена навколо лідера чи групи авторитетних людей, а не об'єднані завдяки ідеї;
- локальність партійного впливу;
- поява на політичній арені незареєстрованої «партії влади» (колгоспно-радгоспна еліта, директорський корпус державних підприємств, апарат місцевих рад), що має значний вплив на перебіг подій у державі.

У зв'язку з цим все більшої актуальності набуває проблема консолідації політичних сил, укрупнення політичних партій, що дасть змогу перетворитися їм на реальну і впливову силу нової політичної системи в Україні.

Цьому процесу сприятимуть і запропоновані зміни до Конституції, котрі передбачають перехід від президентсько-парламентської республіки до парламентсько-президентської та вибори народних депутатів лише на пропорційній основі (тобто відмову від мажоритарної системи і перехід до виборів від партій). Посилиться роль та відповідальність тих партій, які фактично прийдуть до влади, утворять більшість у парламенті і будуть формувати уряд.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте події, які передували проголошенню незалежності України.
2. Чому Україні було важливо приєднатися до ООН та інших міжнародних організацій?
3. Аргументуйте, чому Україна відмовилась від ядерної зброї і який вплив це мало на її міжнародне становище?
4. Дайте характеристику змінам геополітичної ситуації після 1991 р.
5. Чому Угода про асоціацію з ЄС стала важливим етапом у зовнішній політиці України?
6. Як події Євромайдану вплинули на зовнішньополітичний курс України?
7. Коротко охарактеризуйте російсько-українські відносини за роки незалежності України.

Література:

1. *Бойко О. Д.* Історія України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 3-тє, випр., допов. Київ: Академвидав, 2005. 688 с.

2. Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2018. 278 с.
3. Дециньський Л. Є., Зінкевич Р. Д., Терський С. В. та ін. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: навчальний посібник. Вид. 4-те, перероб. і доп. Львів: Вид-во «Бескит Біт», 2008. 444 с.
4. Історія держави і права України: у 2-х т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. Т. 2. Київ, 2000. 580 с.
5. Калініченко В. В., Рибалка І. К. Історія України: підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. Частина III: 1917–2003. 628 с.
6. Новітня історія України (1900–2000): підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Жрожжкін та ін. Київ: Вища школа, 2000. 663 с.
7. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ: АрЕк, 1999. 727 с.
8. Уряди України у XX ст. / ред. В. М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2001. 608 с.
9. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001): монографія / Н. П. Барановська та ін. Київ: Альтернативи, 2001. 702 с.
10. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / ред. В. А. Смолій. Київ: Парламентське видавництво, 2007. 1028 с.

Тема 12-13.

Україна в сучасних євроінтеграційних процесах

План:

1. Історія створення Європейського Союзу
2. Європейський вибір України – визначальний вектор зовнішньополітичної діяльності.

Ключові слова: *європейська інтеграція, асоціація з ЄС, угода про асоціацію, безвізовий режим, політична асоціація, зона вільної торгівлі (ЗВТ), європейські цінності, демократія, євроатлантична інтеграція, копенгагенські критерії, східне партнерство, геополітична орієнтація.*

Створення Європейського Союзу, який на сьогодні перетворився на квазідержавну організацію влади, яка багато в чому нагадує федеративну державу, безумовно не є результатом сваволі або втілення суб'єктивних бажань та амбіцій окремих європейських політиків. Для його виникнення повинні існувати об'єктивні потреби європейських держав і народів. Фактори, які обумовлювали створення, а в подальшому – розвиток європейської інтеграції, можна об'єднати в наступні групи передумов.

Історичні передумови. Слово «Європа» вперше згадується античним грецьким поетом Гесіодом у поемі «Теогонія» (900 р. до н.е.) і вживається як

ім'я однієї з міфологічних морських богинь-океанід. Пізніший грецький міф зображує Європу фінікійською принцесою, дочкою володаря Тіру Агенора, яку було викрадено Зевсом на Крит, де від їхнього шлюбу народився легендарний цар Криту Мінос. За однією з найпоширеніших етимологічних версій, термін «Європа» походить від семітського «Ереб» (темний, захід), оскільки для стародавніх народів Азії (семітів, фінікійців) Європа була країною заходу сонця.

Як географічна назва Європа позначає в VII столітті до н.е. центральну частину континентальної Греції від Тесалії до Македонії, двома століттями пізніше Геродот розглядає Європу як одну з трьох частин світу (разом з Азією та Африкою), що простяглася від північних берегів Середземного моря до Скіфії та Дону. Загалом Середземноморська цивілізація стародавніх греків і римлян приділяла мало уваги заселеному переважно варварами континенту.

Європа перестає бути винятково географічним поняттям лише в часи ісламського наступу. Іспанський автор Ізідор змальовує битву під Пуатьє (732 р.) як зіткнення між європейською армією Карла Мартела та арабами. Охоплюючи територію сучасної Франції, Бенілюксу, частину Німеччини та Італії, Франкська імперія (800 – 843 рр.) уособлювала вперше політичну і культурну цілісність, котра спиралася на ідею Європи. Невипадково, що засновника Імперії франків Карла Великого було названо його сучасниками батьком Європи. В умовах подальшого політичного роздроблення феодальної Європи концепція духовної спільноти виступає на передній план.

На думку відомого французького історика Люсьєна Февра, саме з розпадом Римської імперії склалися передумови для формування Європи як історичної спільноти. Відокремлення Візантії (395 р.), падіння Риму (476 р.) та арабське завоювання (634 – 869 рр.) ознаменували собою геополітичний і культурний розкол Середземномор'я як об'єднуючого центру античного світу. Навпаки, через каталізуючу роль християнства відбулося злиття середземноморських, латинських та континентальних, варварських елементів. За цих обставин політичне й економічне життя християнських народів Європи зосередилося на території, яка обмежувалася поступом арабів на південному заході та просуванням кочовиків на сході континенту.

З раннього середньовіччя виникла комплексна система відносин між народами, династіями, державами, які зіштовхнулися у постійних міжусобицях та війнах коаліцій феодалів. Утворення Імперії Каролінгів засвідчило народження історичної Європи як першого історичного об'єднання, що постало в європейських географічних рамках. Водночас, зусилля Карла Великого та інших монархів, спрямовані на створення єдиної християнської імперії були приреченні на невдачу в умовах існування інституту васалітету.

У цьому контексті протидія європейських монархів спробам гегемонії Габсбургів призвела до оформлення системи політичної та військової рівноваги між найбільшими європейськими державами. Система балансу влади перешкодила утвердженню домінування однієї європейської держави над іншими.

Ідея європейської єдності здобула особливо широку підтримку громадськості й багатьох представників інтелектуальної, політичної, економічної еліт у 20-х роках ХХ століття. Свідченням цього було утворення *«Пан'європейського союзу»* Р. Куденхове-Калергі (1923 р.) та *міжнародного сталевого картелю* Е.Мейріша (1926 р.), *діяльність інтелектуалів* (Ж.Бенда, П.Валері, Ортега-і-Гасета, братів Т. і Г.Маннів, графа К.Сфорца), *ініціативи французького міністра закордонних справ А.Бріана* (1929 р.).

Але виходячи з конкретних історичних обставин, усі ці інтеграційні проекти пропонували найчастіше утворити спільну парламентську асамблею, раду держав, арбітражний трибунал, об'єднати збройні сили, скоординувати економічну й освітню політику та навіть ввести спільну грошову одиницю. Розроблені переважно інтелектуалами, вони не мали, однак, змоги реалізуватися, передусім через небажання монархів, а згодом і національних урядів, поступитися хоча б частиною абсолютного суверенітету.

У своєму дослідженні історичних витоків європейської ідеї Жан-Батіст Дюррозель вказує на такі чотири типи єдності Європи в історії:

- 1) єдність на основі спільної ідеології (Християнська республіка);
- 2) єдність через силу (Європа Наполеона і Гітлера);
- 3) єдність у різноманітності (концерн європейських держав на базі принципу монархічної легітимності та принципу національного самовизначення);
- 4) єдність через взаємну згоду (проекти Сполучених Штатів Європи).

Інший авторитетний історик Кшиштоф Пом'ян стверджує, що впродовж свого історичного розвитку Європа пізнала релігійне та культурне об'єднання, тоді як світові війни призупинили процес її економічного єднання.

Ідеологічні передумови. Політико-правові ідеї європейської інтеграції мають широкий діапазон і тривалу історію. Серед них можна зустріти:

- теологічні концепції об'єднання європейських народів в лоні Католицької церкви (спільне для європейських країн християнське віросповідання на протязі століть використовувалося римськими папами для обґрунтування їх претензії на верховну політичну владу в межах всієї Європи);
- різноманітні проекти відтворення Священної римської імперії (з розпаду Римської імперії у 476 році і до встановлення у 1648 р. Вестфальського миру, який запровадив принцип рівноваги між країнами Європи, різними європейськими державами здійснювалися численні невдалі спроби відновити Римську імперію), не менш численні спроби за допомогою військової сили створити на європейському континенті єдину централізовану державу (з цього приводу слід пригадати особливо згубні для Європи спроби Наполеона, Вільгельма II та Гітлера підкорити європейські народи своїй владі);
- різноманітні демократичні проекти створення європейського об'єднання, що розроблялися переважно у ХХ столітті.

Офіційна історія європейської інтеграції налічує трохи більше п'ятдесяти років. Однак насправді цей процес має набагато давнішу історію і сягає своїм корінням часів середньовіччя. Первісно ініціатором таких ідей була Католицька церква, представники якої протягом XIV – XV століть запропонували європейським монархам ряд концепцій об'єднання європейських народів в лоні Католицької церкви заради боротьби з невірними. Серед перших проектів такого роду був трактат французького королівського прокурора. В ньому була викладена ідея «Християнської республіки», що нагадувала собою федерацію європейських монархій, якою б керувала рада на чолі з французьким королем.

Досить цікавим, з точки зору сучасних інтеграційних процесів, був «Великий план» герцога де Сюллі (1559 – 1641 рр.), зміст якого полягав у встановленні європейської рівноваги, гарантуванні миру і захисту Європи від турок, Московії і татар. Згідно з цим планом мала бути створена європейська конфедерація 15-ти християнських держав, які були б приблизно рівними за територією (план передбачав суттєвий перерозподіл територій існуючих держав, що було його головним недоліком) і ресурсами з метою забезпечення європейської рівноваги.

На початку XVII ст. мала місце перша спроба поєднання ідеї європейської єдності із завданням щодо встановлення світового порядку в економічній сфері.

Епоха Просвітництва дала новий поштовх процесу розвитку ідеї щодо європейського об'єднання. Проект «Есе про сучасний і майбутній мир в Європі» передбачав створення представницького органу європейських держав (конгресу, парламенту, верховної ради або палати), вперше допустив можливість запровадження принципово нового механізму прийняття рішень кваліфікованою більшістю голосів (3/4), а також застосування сили у певних випадках.

На початку XIX ст. Сен-Сімон в роботі «Про реорганізацію Європейського співтовариства» і Огюстен Т'єррі в роботі «Про заходи проти коаліції 1815 р.» висловили ідеї щодо формування загальноєвропейського парламенту і обрання ним короля усієї Європи, який буде володіти регулятивною владою на європейському континенті.

Хоча згадані проекти були фактично віртуальними, оскільки не мали жодного шансу бути реалізованими свого часу, вони мають певну як теоретичну, так і практичну цінність. Їх зміст засвідчує, що:

- по-перше, ідея добровільного договірної об'єднання європейських держав в союзну організацію набагато старіша, аніж прийнято вважати, – вона сягає своїм корінням у часи середньовіччя.
- по-друге, такі революційні навіть для сучасного етапу інтеграційного процесу ідеї, як перетворення Європейського Союзу на наднаціональне утворення федеративного або принаймні конфедеративного характеру, прийняття рішення кваліфікованою більшістю голосів, обов'язковість рішень союзних органів для усіх держав-членів, – це також винахід не сучасних політиків, а добре усвідомлена попередниками сучасних європейських інтеграторів

умова забезпечення життєздатності та функціональності створюваного об'єднання.

Історикам невідомо, кому саме належить авторство ідеї Сполучених Штатів Європи. Достеменно тільки відомо, що вперше офіційно цей термін використав В. Гюго 21 серпня 1849 року на засіданні третього міжнародного конгресу миру у Парижі. Хоча Дж. Мадзіні, Дж. Гарібальді, В. Гюго та інші діячі європейського революційно-демократичного руху і не виробили практичних пропозицій щодо виголошеної ними мети, однак не варто применшувати значення їх розробок – вони дали потужний інтелектуальний поштовх і натхнення тим політичним діячам ХХ ст., які виявилися готовими втілити ці ідеї на практиці.

Матеріалізація «європейської ідеї» починається в 20-ті роки ХХ ст. У 1923 р. австрійський дипломат Ріхард де Куденхове-Калергі (один із засновників Пан'європейського союзу) висловив ідею створення «Європейської конфедерації» з федеральною радою, парламентською асамблеєю, арбітражним судом, громадянством і валютою, спільним митним і військовим союзом, яка була підтримана і пов'язана зі схваленням I конгресом Пан'європейського союзу «Пан'європейського маніфесту», що передбачав: конфедеративну рівність, військовий альянс, утворення митного союзу, введення єдиної грошової одиниці тощо.

Протягом Другої світової війни європейська ідея уособлюється з Рухом Опору, який розробив Декларацію європейських рухів Опору від 7 липня 1944 р. Її схвалили представники антифашистських організацій дев'яти європейських країн, включаючи антифашистів з Німеччини. Дана Декларація передбачала утворення федерального союзу, якому національні уряди повинні передати суверенні права в сфері оборони і зовнішніх відносин.

Після війни просування об'єднавчих процесів забезпечили численні наднаціональні і національні, міжпартійні і партійні рухи та групи, які до раніше висунутих положень додали ідеї загальноєвропейської конституції; європейських установчих зборів, що обираються прямими виборами.

Підсумком діяльності цих організацій став *Гаазький конгрес Європи (1948 р.)*, який попри усі суперечності прийняв програму об'єднання Європи, викладену у Європейському маніфесті, і створив Європейський рух. Конгрес запропонував ідею скликання установчих зборів, які б розробили європейську хартію прав людини, та створення наднаціонального судового органу для її захисту від порушень з боку окремих держав. У відповідності з рекомендаціями Конгресу Європи згодом були створені Рада Європи, Європейський суд з прав людини і прийнята Європейська конвенція з прав людини.

Саме демократичні ініціативи європейських громадських рухів у період з 1924 по 1950 роки сприяли впровадженню у свідомість європейців думки про створену на добровільних засадах єдину Європу. Цей період справедливо можна назвати передісторією європейської інтеграції, ідею якої у 1951 р. підтримали і з того часу просувають уряди європейських держав. Хоча даний етап називають «передісторією», це не означає, що в процесі розвитку

європейської інтеграції допустимо применшувати його значення. Політичний вибір, який було зроблено протягом нього (у XX ст. в демократичній політико-правовій думці сформувалися уявлення про три напрямки об'єднання Європи. Перший представляли прибічники федералізму. Представники другого напрямку виступали за співпрацю у військовій та економічній сферах, заперечуючи наміри федералізації Європи. Домінуючим виявився третій напрямок, який передбачав, що створюване об'єднання має поєднувати як елементи державно-правової, так і міжнародно-правової організації), не тільки відкрив шлях до створення Європейських Співтовариств, але й визначає загальну тенденцію розвитку європейської інтеграції – поступову федералізацію об'єднання.

Культурні та політичні передумови. Цивілізаційна єдність Європи ґрунтується також на усвідомленні певної спільності культури та моральних, духовних і політичних цінностей. Спільною основою, що поєднала кельтські, латинські, германські, скандинавські та слов'янські культурні традиції, став складний синтез між греко-римською античною спадщиною, християнським світоглядом та інноваціями Відродження, Реформації та Просвітництва. При цьому вирішальну роль у виникненні європейської культурної ідентичності відіграло християнство та ідеї гуманізму.

Попри розкол християнської Європи на православний Схід та католицький Захід, протестантську Північ та католицький Південь, віра в Христове воскресіння принесла європейським народам перші спільні цінності – любов до ближнього, рівність усіх людей перед Богом, можливість індивідуального порятунку. Релігійна та культурна єдність латинської Християнської республіки, розквіт якої припав на XII – XIV ст., спиралася на централізовану папську владу, вживання латини як мови релігії й освіти та мережу університетів від Оксфорду й Болоньї до Кракова. Міжуніверситетські зв'язки спричинили створення об'єднання літературної та наукової еліти Європи в рамках Республіки гуманістів (XVI – XVIII ст.), гуманісти утвердили думку: критичне переосмислення Святого Письма й античних класиків як незаперечних джерел істин, визнання ідеалів свободи, прогресу, релігійної терпимості. Подальший розвиток ідей лібералізму й демократії спонукав оформлення парламентських режимів. У XX ст. модель ліберальної демократії вистояла у протистоянні з фашистським та комуністичним тоталітарними режимами.

Протягом всієї історії Європа страждала від нескінчених війн, які забирали життя величезної маси людей і завдавали значної шкоди господарству, добробуту, культурі. Головна причина частих і кривавих війн криється в значній роздробленості Європи. Численні двох- та багатосторонні договори про мир, пакти про не напад неодноразово порушувалися і, відповідно, не могли гарантувати мир і безпеку. Отже, існувала нагальна потреба у дієвому засобі припинення війн між самими європейськими державами, а також їх захисту від зовнішнього агресора.

Єдиний, принаймні найбільш дієвий засіб попередження війн в Європі – це ліквідація самих умов для їх ведення. Для цього необхідно було об'єднати раніше ворогуючі держави в рамках цілісної і життєздатної політичної організації, пов'язати їх спільними, значущими для кожної держави інтересами. Причому це повинна була стати не чергова міжнародна організація (як, наприклад, Ліга націй), яка б не мала реальних важелів впливу на своїх членів і треті країни, а організація наднаціонального характеру з власними органами влади, рішення яких у відповідних сферах життя були б обов'язковими для національних держав, які її утворили. Ідея створення такої організації, створення Сполучених Штатів Європи була особливо популярна під час Першої світової війни. Однак тоді вона не набула втілення. Актуальності цій ідеї додала Друга світова війна.

Невдовзі після її завершення Уїнстон Черчіль (прем'єр-міністр Великої Британії під час Другої світової війни) у своїй промові в університеті (м. Цюрих 19 вересня 1946 р.) закликав до створення Сполучених Штатів Європи. Це звернення мало насправді сенсаційний характер і слугувало першим кроком до примирення на континенті, подолання бідності, пануючого в суспільній свідомості відчуття ненависті та помсти.

Соціальні передумови. Історична еволюція народів Європи теж визначається схожістю їхнього соціально-економічного розвитку та наявністю між ними тісних економічних, торговельних і фінансових зв'язків. Промислова революція дозволила закріпити своє економічне та фінансове панування в світі. Мережа сухопутних і морських торговельних шляхів та ярмарків утворила потужні торгові гільдії, банки тощо. Становлення капіталістичної промисловості посилювало економічну взаємодію та взаємозалежність всередині континенту.

У травні 1948 року на конгресі в Гаазі, скликаному за ініціативи європейських політиків та інтелектуалів, була прийнята Політична Декларація, яка закликала усі європейські країни до об'єднання. Результатом цього документу стало створення 5 травня 1949 року Ради Європи – першої європейської організації співпраці. Країнами-засновниками Ради Європи були: Бельгія, Великобританія, Голландія, Італія, Люксембург, Франція та скандинавські країни. Завданням Ради Європи стало зміцнення демократії, охорона прав людини та підтримка європейської культурної ідентичності.

Однак Рада Європи не виконувала до кінця поставлених перед нею завдань з огляду на інтереси країн-членів, які часто не співпадали.

«Холодна війна» та слабкість Ради Європи призвели до того, що з'явилися пропозиції звуження економічної та політичної співпраці. Йшлося, насамперед, про економічне «зв'язування» Франції та Німеччини, що гарантувало б мир у Європі. Серед інших, такий погляд мали члени французького уряду Жан Моне та Роберт Шуман.

Уїнстон Черчілль вважав, що слід утворити Сполучені Штати Європи задля возз'єднання європейської родини та наділити її такою структурою, яка дозволить їй жити та розвиватися в мирних, безпечних та вільних умовах. Відома заява Роберта Шумана 9 квітня 1950 року роз'яснила суть цього

проекту: встановлення фактичної солідарності, відмова від негайного федеративного устрою, але наявність дій, спрямованих на створення європейської федерації, усунування столітнього протистояння між Францією та Німеччиною, реалізація першого етапу інтеграції – спільного ринку вугілля і сталі. Ці дії передбачали досягнення мети, а саме: створення Сполучених Штатів Європи. Накреслювалася послідовність кроків, які б дозволили реалізувати задумане.

У травні 1950 року в Парижі міністром закордонних справ Франції Робертом Шуманом було запропоновано новий план часткової економічної інтеграції. Ініціатором цього плану був Жан Моне. У його Декларації, виголошеній 9 травня 1950 року, можна знайти наступні пропозиції:

- передання французької та німецької видобувної та металургійної галузей під спільне наддержавне керівництво;
- створення спільної економічної бази як передумови утворення європейської федерації;
- звільнення від усіх митних платежів у переміщенні вугілля та сталі між країнами-членами новоствореної організації;
- скликання міжнародної конференції, яка підготує договір, що міститиме вищезгадані пропозиції.

Декларація про солідарність галузей Німеччини та Франції мала на меті забезпечити Європі та світу тривалий мир, а країнам-членам – економічний розвиток. Звісно, план передбачав, що майбутня організація буде відкрита для всіх країн, бажаних приєднатися. Завдяки цьому було досягнуто консенсус щодо національних інтересів: з одного боку, Франція отримала можливість брати участь у контролі німецьких вугільної та металургійної галузей, а з іншого – ФРН змогла стати рівноправним партнером для інших держав.

План Шумана та Моне був реалізований 18 квітня 1951 року, після підписання Паризького Договору про створення Європейського Співтовариства Вугілля і Сталі, який набрав чинності в липні 1952 року. Договір уклали на 50 років.

Спільний ринок вугілля, залізних руд і металобрухту був утворений у лютому 1953 року, а сталі – у серпні 1954 р. Процес утворення спільного ринку завершився 9 лютого 1958 року. Діяльність Співтовариства та його економічні успіхи заохотили країни-члени до поглиблення процесів інтеграції і не лише економічно.

Міжнародна ситуація, що склалася на початку 1950-х років, сприяла економічній інтеграції. США наполягали на швидкій відбудові Німеччини та приєднанні цієї країни до Західного блоку. У 1948 році СРСР запровадив блокаду Берліна, тоді ж утворилися Федеративна Республіка Німеччини та Німецька Демократична Республіка. Крім того, у 1950 році вибухнула війна в Кореї. Американські політичні кола вважали, що відбудована Німеччина стане протидією комунізму. Водночас, новий канцлер ФРН Конрад Аденауер заявив, що його країна має намір стати членом Ради Європи та НАТО. Поява

нової економічно сильної Німеччини, зокрема з розвиненою військовою промисловістю, викликала побоювання в багатьох країнах.

Економічні передумови. В процесі європейської інтеграції економічні чинники відіграють вирішальну роль. Невипадково перші інтеграційні ініціативи (заснування трьох Європейських співтовариств) мали виключно економічну спрямованість.

Економічний розвиток у ХХ ст. позначився процесом подальшої інтернаціоналізації економічних відносин, внаслідок чого почали формуватися міжнародний і регіональні ринки. Однак розвитку даного процесу в Європі перешкождала політична роздробленість, яка виникла, як відомо, ще у середньовіччі. Численні кордони, мита, візи та інші бар'єри як економічного, так і політичного характеру суттєво заважали розвитку економічних зв'язків між європейськими народами. Крім того, слід нагадати, що європейські країни після Другої світової війни виявилися надзвичайно слабкими у політичному та економічному плані, а тому не могли кожна поодиночки конкурувати зі США та Японією.

Необхідність подолання даних перешкод обумовила ініціативу Франції, підтриману ФРН, Бельгією, Італією, Люксембургом та Нідерландами щодо створення на основі трьох Європейських співтовариств загальноєвропейської організації влади наднаціонального характеру, в межах якої можна було б створити спільний ринок з вільним рухом капіталу, товарів та робочої сили.

Крім того, слід перелічити наступні причини створення спільноти:

- потреба взаємного порозуміння між країнами, зокрема між Німеччиною та Францією. Після багатьох років націоналістичних урядів у Європі, настав час нової якості у європейській політиці – час спільного функціонування та співіснування усіх народів Європи;
- потреба миру та безпеки. Нова Європа та країни Європи повинні були гарантувати, що більше ніколи не повториться трагедія двох світових воєн. Спільне прийняття рішень мало стати перешкодою для нових конфліктів, а тісна політична та економічна співпраця мали стати ефективним бар'єром перед СРСР, а також економічній експансії США в Європі;
- сподівання на економічний розвиток та добробут. Співпраця в межах об'єднаної Європи надавала їй мешканцям економічну стабільність та успіх. Утворення спільного ринку сприяло оптимізації економічної діяльності та розвитку торгівлі в межах цілого континенту. Спільний ринок мав бути також гарантією вільного руху осіб, капіталу, товарів та послуг;
- повернення економічної та політичної ваги на міжнародній арені. Європейці добре розуміли, що обидві світові війни значно ослабили позиції європейських країн у світі. Лише тісна співпраця у цих сферах допомогла б повернути їм владу, яку вони втратили;
- відновлення політичного впливу європейських країн на міжнародній арені в умовах зростаючої могутності США та СРСР;

- побоювання зростаючого військового потенціалу СРСР та його східноєвропейських союзників.

Суттєвий внесок у розвиток співпраці здійснив план відбудови європейської економіки, запропонований державним секретарем США Джорджем Маршаллом. Його метою була фінансова та технологічна допомога країнам Європи, а умовою її надання – створення спільної комісії, що складалася б із представників країн – отримувачів допомоги.

З цією метою створили Європейську Організацію Економічної Співпраці. До 1952 року допомогою в якості кредитів скористалося 18 держав, а загальна сума допомоги становила близько 14 мільярдів американських доларів. План Маршалла значно вплинув на відбудову європейської економіки, особливо ФРН. Водночас, план став складовою політики стримування комунізму, яку проводили США. З політичних причин усі країни, що перебували під впливом СРСР, відмовилися від цієї допомоги.

25 березня 1957 р. країни-члени Європейського об'єднання вугілля та сталі підписали Римську угоду про створення Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергетики – Євроатома. Метою Римської угоди було:

- організація співтовариства;
- створення спільного ринку шляхом усунення перешкод для вільного руху капіталів, робочої сили, товарів та послуг;
- розробка спільної зовнішньої, торговельної, аграрної, транспортної політики та політики в галузі рибальства;
- узгодження економічної та соціальної політики, а також співпраця в галузі ядерних досліджень з мирними цілями.

За період з липня по листопад того ж року угоду ратифіковано всіма парламентами країн «шістки»: Бельгії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Федеративної Республіки Німеччини та Франції. *Маастрихтський договір 11 грудня 1991 р.* (або договір про Європейський Союз) запровадив нові форми співробітництва між урядами країн-членів, зокрема з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки, а також у сфері правосуддя та внутрішніх справ. Через доповнення існуючої системи Співтовариств такою міжурядовою співпрацею, Маастрихтським договором було засновано Європейський Союз. *Договір набув чинності 1 листопада 1993 р. після його ратифікації усіма сторонами.*

Данія, Ірландія та Велика Британія вступили до Європейського Союзу у 1973 р., Греція у 1981 р., Іспанія та Португалія у 1986 р., Австрія, Фінляндія та Швеція у 1995 р. Першого травня 2004 р. відбулося найбільше розширення Європейського Союзу. До його складу увійшли 10 нових країн: Естонія, Латвія, Литва, Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Мальта, Кіпр. 1 січня 2007 р. членами Європейського Союзу стали Румунія та Болгарія. Дату вступу Болгарії та Румунії до Європейського Союзу озвучили ще в грудні 2002 р. на саміті глав держав і урядів ЄС у Копенгагені. Умовами для вступу цих країн до

ЄС стали реформування економіки та соціальної сфери, боротьба з організованою злочинністю й корупцією. У 2013 р. членом ЄС стала Хорватія.

Рік	Кількість країн-членів	Назви країн, що стали членами ЄС
1952	6 країн-членів	Королівство Бельгія, Королівство Нідерландів, Велике Герцогство Люксембург, Французька Республіка, Італійська Республіка, Федеративна Республіка Німеччина
1973	9 країн-членів	Сполучене Королівство Великобританії і Північної Ірландії, Королівство Данія, Ірландія
1981	10 країн-членів	Грецька Республіка
1986	12 країн-членів	Королівство Іспанія, Португальська Республіка
1995	15 країн-членів	Австрійська Республіка, Фінляндська Республіка, Королівство Швеція
2004	25 країн-членів	Естонська Республіка, Республіка Кіпр, Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Республіка Мальта, Республіка Польща, Словацька Республіка, Республіка Словенія, Угорська Республіка, Чеська Республіка
2007	27 країн-членів	Республіка Болгарія, Румунія
2013	28 країн-членів	Республіка Хорватія

Попри привабливість Євросоюзу і відповідно бажання багатьох країн стати членом ЄС, процес вступу до Союзу далеко не завжди проходить без проблем. Так, у різні часи заявки на вступ до ЄС подавали Норвегія та Швейцарія. Однак під час референдумів (у Норвегії референдум проходив двічі – у 1972 і 1994 роках), які відбувалися в цих країнах, населення висловилося проти вступу в дану організацію.

Таким чином, на сьогоднішній день Європейський Союз нараховує 28 держав-членів.

Європейський Союз вирішив призупинити розширення. Після вступу до ЄС Болгарії, Румунії та Хорватії кожному наступному розширенню мають передувати внутрішні реформи, заявив голова Єврокомісії.

Етапи європейської інтеграції:

I – 1950 – 1968 рр.: становлення економічної Європи шести країн;

II – 1969 – 1973 рр.: поглиблення й розширення “Спільного ринку”;

III – 1974 – 1984 рр.: певний застій євробудівництва;

IV – 1985 – 1991 рр.: виникнення нових інтеграційних структур та їхня підготовка до створення ЄС;

V – після 1992 р.: розбудова ЄС.

Етапи економічної інтеграції:

Етап	Зміст
------	-------

Зона вільної торгівлі	Скасування митних зборів, квот та інших обмежень в торгівлі між державами-членами при збереженні їх автономії в митній і торговельній політиці у відносинах з третіми країнами
Митний союз	Теж саме, але за винятком автономної митної і торговельної політики, замість якої держави-члени запроваджують спільні митні тарифи на зовнішніх кордонах союзу і переходять до єдиної торговельної політики у відносинах з третіми країнами
Єдиний внутрішній (спільний) ринок	Запровадження митного союзу, а також здійснення заходів, які забезпечують вільний рух послуг, капіталів і осіб (включаючи свободу їх професійної діяльності)
Економічний і валютний союз	Створення єдиного внутрішнього ринку, а також досягнення гармонізації і координації економічної політики держав-членів на основі спільного прийняття рішень і контролю за їх виконанням, заміна національних валют єдиною валютою, формування єдиної валютної політики

Основні документи щодо заснування ЄС:

- Паризький договір 18 квітня 1951 р. – створення європейського об'єднання вугілля та сталі, початок реальної економічної та політичної інтеграції Європи;
- Римські договори 25 березня 1957 р. – створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Європейського співтовариства з атомної енергії (Євроатом);
- Єдиний Європейський акт 17 лютого 1986 р. – внесення змін і доповнень до Римських угод стосовно спільного ринку; запровадження співпраці країн-членів у сфері зовнішньої політики та інституційної реформи ЄС;
- Маастрихтський договір 11 грудня 1991 р. – створення ЄС, визначення “трьох опор” ЄС: спільна зовнішня політика і політика безпеки; співпраця у сфері правосуддя та внутрішніх справ;
- Амстердамський договір 2 жовтня 1997 р. – вдосконалення функціонування ЄС та Європейських співтовариств, інституційної структури ЄС та спільної політики ЄС;
- Ніццький договір 1 лютого 2003 р. – визначення нових правил для управління розширеним ЄС.

Три головні компоненти, на яких базується Європейський Союз:

Європейські співтовариства	Спільна зовнішня політика	Співпраця у сфері правосуддя та внутрішніх справ
----------------------------	---------------------------	--

Митні угоди та спільний ринок · Сільськогосподарська політика · Структурна політика · Торговельна політика · Громадянство ЄС · Освіта та культура · Загальноєвропейські мережі · Захист прав споживачів · Охорона здоров'я · Дослідження та охорона довкілля · Соціальна політика · Еміграційна політика · Зовнішні кордони · Надання притулку	Зовнішня політика · Співпраця і спільна політика та підходи · Підтримка миру · Права людини · Демократія · Допомога іншим країнам Політика безпеки · Західноєвропейський Союз · Роззброєння · Фінансові аспекти оборони	Співробітництво керівних юридичних установ · Співпраця комісій · Протистояння расизму та ксенофобії · Боротьба з наркотиками та торгівлею зброєю · Боротьба з організованою злочинністю · Боротьба з тероризмом
---	--	--

Європейський Союз, як “квазідержавна” організація, перейняла від держави й іншу ознаку, а саме – провадження офіційних символів. В 1986 р. Європейські співтовариства, а з 1992 р. відповідно Євросоюз запровадили перші елементи символіки – прапор і гімн, перейнявши їх у Ради Європи.

Прапор Європейського Союзу. Історія створення прапору починається у 1955 р. Тоді Європейський Союз існував лише у вигляді Європейського об'єднання вугілля та сталі, до якого входило шість країн. Однак існувала окрема організація з ширшим представництвом – Рада Європи. Вона була заснована раніше для захисту прав людини та пропагування європейської культури. У той час Рада Європи підбирала собі емблему.

Після активних обговорень було прийнято нинішній варіант прапора – коло з 12 золотих зірочок на синьому тлі як символ єдності і солідарності народів Європи. Кількість зірочок є незмінною і не має нічого спільного до кількості країн-членів організації. В різних традиціях число 12 є символічним числом і означає абсолютну досконалість. Це також і кількість місяців у році, і кількість цифр на циферблаті годинника. Коло є ще й символом єдності, повноти.

Європейський прапор, який втілює ідею об'єднання народів Європи, залишається незмінним, незважаючи на розширення ЄС. Пізніше Рада Європи закликала інші європейські установи прийняти цей прапор. У 1983 р. його затвердив Європарламент. Усі європейські інституції використовують його як офіційний символ з початку 1986 р. Європейський прапор – це єдина емблема Європейської Комісії, виконавчого органу ЄС. Інші європейські установи та органи додають до прапора свою власну емблему.

Європейський гімн. У широкому значенні – це гімн не лише Євросоюзу, але й усієї Європи. Музика гімну взята з Дев'ятої симфонії, яку Людвіг ван Бетховен написав у 1823 р. У фінальній частині своєї симфонії Бетховен поклав на музику «Оду до радості», написану у 1785 р. Фрідріхом фон Шиллером. У

цьому вірші знайшла відгук ідея братання народів, що «всі люди стануть братами».

У 1972 р. Рада Європи, яка розробила дизайн європейського прапора, схвалила бетховенську тему «Оди до радості» як свій гімн. Відомому диригенту Герберту фон Караяну було доручено написати три інструментальні аранжування із соло для фортепіано, для духових інструментів і для симфонічного оркестру. Без слів, універсальною мовою музики, гімн виражає ідеали свободи, миру та солідарності, на яких тримається Європа.

У 1985 р. гімн було схвалено президентами та главами урядів країн ЄС як офіційний гімн Європейського Союзу. Цей гімн не має на меті замінити існуючі національні гімни країн ЄС. Гімн ЄС – це утвердження спільних цінностей та їх єднання в усьому розмаїтті національних відмінностей.

Крім вказаних символів Конституція для Європи передбачає також:

- *Девіз Союзу* – «Об'єднаний в різноманітті».
- *День Європи* за рішенням Європейської ради (1985 р.) відзначається 9 травня – день оголошення «Декларації Шумана», яка дала вирішальний поштовх для початку інтеграційного процесу в Європі.
- *Валюта Союзу* – євро.

17 – 18 червня 2004 р. на саміті ЄС у Брюсселі було схвалено текст *Конституції Європейського Союзу*. 29 жовтня 2004 р. глави держав та урядів 25 держав-членів ЄС та держав-кандидатів (Румунія, Болгарія та Туреччина) підписали текст «Угоди про Конституцію Європи». Відповідно до своїх положень, Угода набуває чинності у встановлений термін після ратифікації всіма державами-членами ЄС. На початок 2007 р. ратифікацію Конституційного Договору здійснили 16 держав-членів ЄС: Австрія, Бельгія, Греція, Естонія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Німеччина, Словаччина, Словенія, Фінляндія та Угорщина. Водночас ратифікаційні референдуми у Франції (29 травня 2005 р.) та Нідерландах (1 червня 2005 р.) мали негативний результат.

Обов'язковим елементом для держав, які є членами Європейського Союзу, є *Шенгенська угода* про кордони, підписана згідно з умовами Амстердамського договору від жовтня 1997 р. Підписання Амстердамського договору надає гарантії того, що розширення ЄС не послабить захищеність Союзу від імпорту товарів за демпінговими цінами, нелегальної міграції та організованої злочинності та буде сприяти вільному (безвізовому) пересуванню громадян в межах Шенгенської зони (Шенген – містечко в Люксембурзі).

Існує п'ять інституцій Європейського Союзу. Кожна з них відіграє свою конкретну роль:

- 1) Європейський Парламент (обирається громадянами країн ЄС кожні п'ять років);
- 2) Рада Європейського Союзу (представляє уряди країн ЄС);
- 3) Європейська Комісія (рушійна сила та виконавчий орган ЄС);
- 4) Суд Європейського Союзу (забезпечує дотримання законодавства ЄС);
- 5) Рахункова палата або Суд аудиторів ЄС (контролює ефективне та

законне використання коштів з бюджету ЄС).

Столиця об'єднаної Європи – Брюссель (Бельгія).

Місце розташування інститутів Євросоюзу остаточно визначено Європейською радою під час засідання в Единбурзі у грудні 1992 р.

Європейський поступ України, її входження до складу провідних європейських організацій – були і залишаються головними напрямками зовнішньої політики нашої країни. Така позиція України обумовлена як відданістю загальнолюдським цінностям, так і прагненням побудувати демократичну, правову державу, яка зможе зайняти гідне місце в європейській сім'ї народів. Україна вже зробила конкретні кроки в напрямку зближення з Європою. На сьогоднішній день Україна є членом таких регіональних європейських організацій як ОБСЄ (Організації з безпеки і співробітництва у Європі) та Ради Європи (ще у 1997 р. Україна приєдналася до Європейської Конвенції з захисту прав людини і основних свобод 1950 р.), і в такій якості бере безпосередню участь у формуванні європейського простору.

Європейська економічна, а згодом і політична інтеграція – це магістральний напрямок розвитку континенту, який визначатиме як розвиток Європи у третьому тисячолітті, так і її місце у світі.

Зовнішньополітична складова євроінтеграції України:

Останнє десятиріччя XX століття увійшло в історію значними геополітичними змінами. Серед політичних реалій – виникнення України як незалежної держави.

Перш за все, поява України змінила геополітичний баланс в Європі, політична ситуація була кардинально трансформована. Після розпаду Радянського Союзу Україні довелося вирішувати питання про подальшу геополітичну стратегію. Більш кмітливою виявилася Росія, яка переконала низку республік стати її стратегічними партнерами. Росія і у момент розпаду СРСР відігравала серйозну роль на політичній арені світу, тому відповідь на питання, хто ж домінуватиме на просторі СНД, була очевидною. Єдиною державою, не рахуючи прибалтійські країни, котрі відкрито заявили про небажання йти під протекторат Російської Федерації, виявилася Україна. Цьому сприяла низка причин:

- По-перше, у держави з'явився реальний шанс стати дійсно суверенною, ухвалювати власні рішення, а не виконувати накази «зверху».
- По-друге, у зв'язку з відміною шостої статті Конституції СРСР про «монополію» комуністичної партії на території Радянського Союзу, в Україні стало збільшуватися число політичних об'єднань і партій. Порівнюючи діяльність громадськості Західної і Східної України напередодні розпаду СРСР, можна відзначити гіперактивність у вирішенні долі держави мешканців західних областей та індиферентність населення східних регіонів.

Із самого початку керівництво України натякало на прагнення вступу в європейське співтовариство. Європейський вибір був оголошений швидше як

антиросійський, ніж прозахідний. Проте чіткої заяви про вступ до того або іншого європейського політичного/економічного блоку до 2 липня 1993 року не було, оскільки залишався високий рівень залежності від паливно-енергетичного комплексу Росії. Тому і лунали вислови подібні тому, що Україна не має власної геостратегії, окрім багатовекторності політики.

У наступне десятиріччя визначилися три основні складові в зовнішній політиці України:

- 1) розвиток двосторонніх міждержавних відносин;
- 2) європейська і євроатлантична інтеграція;
- 3) багатобічна дипломатія.

Такий невизначений курс у зовнішній політиці пояснювався лімітрофним, тобто проміжним розташуванням нашої держави, що ускладнювало ведення зовнішньої політики.

Лімітрофність України визначається наступними ознаками:

- 1) в геополітичному – Україна знаходиться між ЄС і Росією;
- 2) в економічному – між країнами з ринковою, соціально орієнтованою економікою Заходу та економікою Росії, що тільки розвивається;
- 3) в духовно-моральному – між тоталітарним ідеологічним минулим і невиразним правовим майбутнім, складові якого, а саме, громадянське суспільство, правова держава, мало хто собі уявляв за відсутністю належної інформаційної кампанії;
- 4) в ціннісному – між східною та західною цивілізаціями. Тут слід зазначити, що в Україні перехреснюються цінності як східної, так і західної цивілізацій. Проте, ні східні інтерпретації взаємодії громадянина і держави («людина – гвинт державного організму»), ні некритичне сприйняття опорних точок західного антропоцентризму («абсолютний пріоритет прав громадянина») до останнього часу не були прийняті українським суспільством.

Україна, на жаль, донедавна не мала чіткої геополітичної стратегії. Проте, її розробка є життєвою необхідністю для неї як суверенної держави й суб'єкта геополітики. Це цілком відповідає геополітичному потенціалу України як європейської держави. Передумовою формування такої стратегії є чітке визначення базових цінностей внутрішніх і зовнішніх параметрів розвитку, формування власної системи орієнтацій, вироблення своєї геополітичної моделі світу.

Переваги євроінтеграції для України.

Кажучи про конкретні переваги євроінтеграції України, слід відзначити наступне.

В політичному аспекті європейська інтеграція сприяє:

- модернізації правового поля і приведенню законодавства України до європейських стандартів;
- національній безпеці, захисту від агресії і територіальних претензій;
- зміцненню стабільності демократичної політичної системи та її інститутів;
- розбудові громадянського суспільства;

➤ припиненню функціонування в ролі буферної зони між Росією і Заходом.

В економічному аспекті євроінтеграція сприяє:

- необмеженому доступу до ринків Європи, розміщенню на них своїх товарів, а, отже, до України надходитимуть великі фінансові потоки, що дозволить пожвавити економіку і уникнути антидемпінгових процесів;
- до України прийдуть нові євротехнології;
- входженню до єдиної валютної зони «євро», яка на сьогоднішній день претендує стати однією з найстабільніших валют світу;
- залученню іноземних інвестицій;
- збільшенню конкурентоспроможності товарів вітчизняного виробника;
- використуванню переваг міжнародної співпраці і спеціалізації для подолання економічної кризи;
- вільному пересуванню капіталів, товарів, послуг;
- наближенню соціальних умов до високих європейських стандартів, збільшенню рівня життя і добробуту населення;
- розвитку транзитного потенціалу держави;
- вирішенню проблеми «Шенгенської зони».

У сфері культури:

- розвитку України за моделлю західноєвропейської цивілізації;
- культурному обміну між Україною і Заходом;
- зміні свідомості українського населення по відношенню до європейських цінностей демократії і громадянського суспільства;
- остаточному «відходу» від тоталітарної ідеологічної моделі психологічної соціалізації громадянина.

Якщо говорити про *взаємні вигоди від української євроінтеграції, які набудуть Україна та європейське співтовариство*, тут слід зазначити наступні моменти:

- затвердження українських досягнень в галузі культури, мистецтва, літератури, що збагатить і європейську культуру;
- євроінтеграція дозволить акумулювати євротехнології, Україна буде включена в єдиний євроринок інформації;
- соціокультурний обмін між громадськими організаціями, культурними установами, вищими навчальними закладами підсилить згуртованість європейського континенту в соціокультурному аспекті;
- взаємна екологічна безпека – вирішення екологічних проблем континенту лише у межах однієї організації, проведенням екологічних кордонів просто неможливе;
- співпраця у сфері боротьби проти міжнародного тероризму, мереж організацій, що торгують людьми, наркотичними засобами (Україна є транзитним пунктом на шляху до Європи), тіньового капіталу;
- забезпечення діалогу християнства. Відомо, що Україна неофіційно розділена на православну і католицьку, що іноді викликає конфлікти на релігійному ґрунті. Здатність країн ЄС з різними християнськими течіями проводити політику конструктивізму у всіх напрямках повинна показати

приклад Україні. (Починаючи з 70-х років XX ст. ЄС приймав нових членів з різними християнськими течіями: у Великобританії основною є англіканська церква, у Данії – лютеранська, Ірландії – католицька, у Греції, Болгарії, Румунії та на Кіпрі – православна, Іспанії, Австрії і Португалії – католицька, Швеції і Фінляндії – протестантська, Польщі, Угорщини, Чехії, Словенії – католицька, Естонії – лютеранська, Латвії, Литві, Словаччині, Мальті, Хорватії – католицька). Тут ще необхідно відзначити, що євроінтеграція України сприятиме звільненню від контролю Московського патріархату та отримання Українською Православною церквою довгоочікуваної автокефалії;

- для європейських компаній відкриється широкий ринок збуту в Україні для товарів і технологій;
- можливість побудови кар'єри кваліфікованого персоналу країн ЄС в Україні. Прогресивні кар'єрні місця в країнах Європи з кожним роком зменшуються, а український ринок вимагає менеджерів топ-класу в багатьох галузях управління.

Опоненти можуть заявити, що входження України в ЄС також спровокує втрату власного обличчя на мапі Європи, як це було при СРСР. Але потрібно зауважити, що ЄС заснований як союз рівноправних держав, кожна з яких здійснює внесок у розвиток цієї структури, одночасно розвиваючи своє, а не як в ситуації з «метрополіями», які лише викачують ресурси зі своїх «колоній». Україні слід поставити крапку в своїх інтеграційних симпатіях. Інтеграція до східних і західних структур одночасно є провальною в обох напрямках. Україна повинна мати одного реального стратегічного партнера, оскільки мати декількох – не мати їх загалом. Слід припинити нескінченні дискусії, хто ми і куди йдемо, зосередившись на головному – що і як робити. Потрібно припинити самокатування і самоприниження, постійну апеляцію до закордонних арбітрів.

Інтеграція України в ЄС – це чинник сприяння державній незалежності, економічній і політичній безпеці, політичній стабільності, економічному зростанню, соціальній згоді, інтелектуальному прогресу, духовному збагаченню українського народу.

Сьогодні Європейський Союз та Україна мають спільний кордон і як безпосередні сусіди посилюють свою політичну та економічну співпрацю. Розширення дало можливість для України та Європейського Союзу розвивати якомога тісніші відносини, що виходять поза рамки співробітництва до поступової економічної інтеграції та поглиблення політичного співробітництва. Європейський Союз та Україна сповнені рішучості посилити свої відносини та сприяти утвердженню стабільності, безпеки і добробуту. Такий підхід заснований на спільних цінностях, спільній власності та диференціації. Такі положення знайшли відображення у Плані дій Україна – Європейський Союз.

Європейський вибір України відкриває нові перспективи співробітництва з розвинутими країнами континенту, надає можливості економічного

розвитку, зміцнення позицій України у світовій системі міжнародних відносин.
Це – найкращий спосіб реалізації національних інтересів.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке європейська інтеграція, і чому вона важлива для України?
2. Які основні етапи проходила Україна на шляху до євроінтеграції?
3. Що передбачає Угода про асоціацію між Україною та ЄС?
4. Які переваги й виклики має безвізовий режим для громадян України?
5. Чи готова Україна до повноправного членства в Європейському Союзі? Чому?
6. Які сфери в Україні потребують найбільших реформ для вступу до ЄС? Відповідь обґрунтуйте.
7. Які європейські цінності важливо впроваджувати в українське суспільство?
8. Проаналізуйте, як війна Росії проти України вплинула на євроінтеграційний курс держави?
9. На вашу думку, чи можна вважати євроінтеграцію гарантією безпеки для України?
10. Яку роль відіграє молодь у процесах євроінтеграції?
11. Які переваги отримає Україна після можливого вступу до ЄС?
12. Чим відрізняється євроінтеграція від євроатлантичної інтеграції?
13. Чи впливають думки громадян на євроінтеграційну політику України?

Література:

1. Багатеренко А.О. Проблеми та перспективи європейської інтеграції України. *Наукові журнали Національного Авіаційного Університету*. 2013. URL: <http://jrnل.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/viewFile/5915/6665>.
2. Дір І.Ю. Основні договори Європейського союзу. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Серія ПРАВО. Випуск 81: частина 3, 2024. С. 263 – 268. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/302345>
3. Кіндратець О.М. Євроінтеграція України як фактор «мотивованої» модернізації. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 72. С. 824–829.
4. Магазова А. «Східне партнерство»: чого досягла Україна у співпраці з ЄС?. *Радіо свобода*. 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/tenth-anniversary-of-the-eastern-partnership/29938096.html>.
5. Осадча Н.В. Характеристика процесу інтеграції України до Європейського Союзу (ЄС). *Економічний вісник Донбасу*. 2011. № 3. С. 71–81.
6. Палагнюк Ю.В. Механізми формування державної євроінтеграційної політики України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 4. С. 141–146.

7. *Східне партнерство. Міністерство закордонних справ України. 2012.* URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/eu-policy/east-partnership>.
8. *Угода про асоціацію. Урядовий портал. 2017.* URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/evropejska-integraciya/ugoda-pro-asociaciyu>.

Тема 14.

Участь України у міжнародній безпеці. Співпраця з НАТО

План:

1. Членство і участь України в роботі міжнародних організацій з метою підтримання безпеки, розвитку економіки та культури.
2. Створення структур Північноатлантичного альянсу.
3. Взаємовідносини між Україною і НАТО.

Ключові слова: *воєнно-політичний союз, країни Варшавського договору, холодна війна, гонка озброєнь, біполярний світ, «образ ворога», загальнонаціональний референдум, політичний міф, політичний стереотип.*

Після здобуття незалежності у 1991 році, одним із пріоритетів зовнішньої політики України стало активне включення до системи міжнародних організацій. Участь у таких інституціях відкрила нові можливості для захисту національних інтересів, забезпечення безпеки, залучення інвестицій, інтеграції у світову економіку та культурний простір. В умовах глобалізованого світу співпраця між державами набуває все більшого значення для забезпечення світу, безпеки, економічного розвитку та культурного обміну. Україна, як незалежна держава, активно використовує платформу міжнародних організацій для просування своїх інтересів та сприяння прогресу у світі.

Міжнародні організації – це об'єднання держав або інших суб'єктів міжнародного права, створене на основі міжнародного договору для досягнення спільних цілей.

Види міжнародних: організацій

- Міжурядові (МГУ): членами є держави (наприклад, ООН, Рада Європи, НАТО).
- Неурядові (НГУ): членами є фізичні або юридичні особи різних країн (наприклад, Amnesty International, Червоний Хрест).
- Регіональні: об'єднують країну певного географічного регіону (наприклад, Європейський Союз, Африканський Союз).
- Універсальні: прагнуть охопити всі країни світу (наприклад, ООН, ВООЗ) .

Роль міжнародних організацій:

- Підтримка миру та безпеки.
- Сприяння економічного розвитку та співробітництву.

- Захист прав людини.
- Вирішення глобальних проблем (зміна клімату, пандемії тощо).
- Розвиток науки, освіти та культури.

Період після проголошення незалежності спостерігається активне входження України до міжнародних організацій.

Стратегічні переваги зовнішньої політики України:

- Інтеграція в європейський простір.
- Розвиток стратегічного партнерства з ключовими країнами світу.
- Забезпечення національної безпеки.
- Сприяння сталому розвитку.

Україна бере активну участь в міжнародних організаціях з підтримки безпеки. А саме:

Організація Об'єднаних Націй (ООН):

- Україна – член ООН з 1945 року.
- Активна участь у миротворчих операціях ООН.
- Постійне представництво України в ООН.
- Україна використовує платформу ООН для засудження російської агресії та привернення уваги міжнародної спільноти до ситуації в Україні.

Організація Північноатлантичного договору (НАТО):

- Прагнення України до членства в НАТО.
- Активна участь у програмах партнерства з НАТО.
- Спільні військові навчання.
- Розвиток співробітництва у сфері безпеки та оборони.
- НАТО надає Україні значну допомогу у сфері безпеки, особливо в умовах російської агресії.

Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ):

- Україна є членом ОБСЄ з 1992 року.
- Активна участь у діяльності ОБСЄ, спрямована на вирішення конфліктів, захист прав людини та розвиток демократії.
- Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні (СММ ОБСЄ) розвивала важливу роль у моніторингу ситуації на сході України до початку повномасштабного вторгнення.

Україна є постійним членом міжнародних організацій з розвитку економіки. А саме:

Світова організація торгівлі (СОТ):

- Україна – член СОТ з 2008 року.
- Участь у багатосторонніх торговельних переговорах.
- Захист інтересів українських виробників на світовому ринку.
- СОТ сприяє лібералізації торгівлі та адаптації української економіки до міжнародних стандартів.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) та Світовий банк:

- Україна співпрацює з МВФ та Світовим банком з метою отримання фінансової допомоги та проведення економічних реформ.

- Програми співпраці з МВФ сприяють макроекономічній стабілізації та структурним реформам.
- Проекти Світового банку спрямовані на розвиток інфраструктури, підтримку малого та середнього бізнесу та інших сфер.

Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР):

- Україна прагне до членства в ОЕСР.
- Співпраця з ОЕСР сприяє впровадженню кращих практик у сфері державного управління, економічної політики та боротьби з корупцією.

Україна є активним членом міжнародних організацій з розвитку культури. А саме:

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО):

- Україна – член ЮНЕСКО з 1954 року.
- Співпраця з ЮНЕСКО у сфері охорони культурної спадщини, розвитку освіти та науки.
- Об'єкти культурної спадщини України, що внесені до списку ЮНЕСКО (наприклад, собор Святої Софії Київської, історичний центр Львова).
- ЮНЕСКО має важливу роль у збереженні української культури, особливо в умовах російської агресії.

Україна є членом Ради Європи з 1995 року. Рада Європи сприяє Україні у впровадженні європейських стандартів у сфері прав людини, верховенства права та демократії. Культурні програми Ради Європи допомагають Україні зберегти та розвивати національну ідентичність.

Виклики та перспективи участі України в міжнародних організаціях.

Виклики:

- Російська агресія.
- Внутрішні політичні та економічні проблеми.
- Недостатній рівень виконання міжнародних зобов'язань.

Перспективи:

- Подальша інтеграція в європейський простір.
- Позиція співпраці з міжнародними партнерами.
- Використання платформи міжнародних організацій для захисту національних інтересів та сприяння миру та безпеці.
- Участь у формуванні нового світового порядку, заснованого на принципах демократії та верховенства права.

Отже, членство та активна участь у роботі міжнародних організацій є інструментом для досягнення зовнішньополітичних цілей України, забезпечення національної безпеки, розвитку економіки та культури. Україна повинна продовжувати активно використовувати платформу міжнародних організацій для просування своїх інтересів та сприяння прогресу у світі. Успішна інтеграція України в міжнародне співтовариство вимагає консолідації зусиль держави, громадянського суспільства та міжнародних партнерів.

Організація Північноатлантичного договору, також Північноатлантичний альянс або НАТО (від англ. *North Atlantic Treaty Organization – NATO*) – міжнародна міждержавна організація, військово-політичний союз 28 держав Північної Америки і Європи, які прагнуть досягти мети Північноатлантичного договору, підписаного у Вашингтоні 4 квітня 1949 року.

У відповідності до статутних документів Альянсу, головна роль НАТО полягає у забезпеченні свободи і безпеки країн-членів з використанням політичних і військових засобів. НАТО дотримується спільних для Альянсу цінностей демократії, індивідуальної свободи, верховенства права та мирного розв'язання суперечок та підтримує ці цінності в усьому євроатлантичному регіоні. Зasadничим принципом Альянсу є спільність поглядів між північноамериканськими та європейськими членами НАТО, що поділяють однакові цінності та інтереси і віддані справі збереження демократичних принципів, що робить нероздільною безпеку Європи і Північної Америки. Альянс стоїть на захисті своїх країн-членів від загрози агресії: головним військово-політичним принципом організації є система колективної безпеки, тобто спільних організованих дій всіх її членів у відповідь на напад ззовні.

Вагоме значення для Північноатлантичного альянсу має безпека усіх держав-членів союзу, яка просто неможлива без забезпечення стабільності у Європейському регіоні. Нічим не спровокований напад РФ на Україну є надзвичайно складним викликом безпеці усього регіону та й світу зокрема. Країни Альянсу цілковито підтримують невіддільні права України на суверенітет, територіальну цілісність і самооборону, право здійснювати вибір власних механізмів національної безпеки. Зважаючи на вище викладене, та у зв'язку з ескалацією розв'язаної РФ війни в Україні, Україна та НАТО посилили співробітництво в різних сферах і напрямках. Ще на початку 1990-х рр. між державами почали розвиватися відносини, які переросли в одне з найбільш значущих партнерств. Незаконна анексія Криму у 2014 р. зумовила активізацію співробітництва в низці ключових галузей. Від початку повномасштабної війни Росії у 2022 р. держави-члени НАТО надають різні форми підтримки та допомоги Україні.

Відносини України та Альянсу за 1990–2000 рр. можемо умовно поділити на два етапи:

- перший – це початок 1990-х та кінець 1990-х рр.
- другий – це початок 2000-х рр. – до наших днів.

На першому етапі науковцями розглядаються більш загальні проблеми зовнішньої політики країни та міжнародних відносин у нових геополітичних умовах, також обґрунтовано інтеграцію України в євро-атлантичний простір. У 1990-му р. колишні країни-члени Радянського Союзу почали розглядатися Альянсом як потенційні партнери, зокрема Україна як партнер для сприяння безпеки в Чорному морі. З початку 2000-х рр. розпочався другий етап. Він побудований на аналізі становлення, розвитку та трансформації відносин України та НАТО, ролі Альянсу в забезпеченні обороноздатності України,

зміцнення безпеки й збереження миру та стабільності у Європі. Перебіг внутрішньо- та зовнішньополітичних процесів у досліджуваний період визначив основні засади відносин між Україною та НАТО. Варто погодитися, що з 2000-х рр., особливо після анексії РФ Криму у 2014 р. й російської агресії на Сході України, членство в НАТО для України набуває важливого значення в контексті обороноздатності, посилення національної безпеки, захисту територіальної цілісності й суверенітету країни.

Відносини Україна – НАТО розвиваються у двох вимірах:

- практична співпраця;
- політичний діалог.

Річні національні програми (РНП) стали основою для співпраці з 2009 р., двосторонні контакти та консультації на різних рівнях забезпечують політичний діалог.

Сьогодні Україна перебуває на шляху реформування збройних сил, і, маючи достатній потенціал, не маючи достатнього досвіду, нарощуючи військовий потенціал, бере участь у навчаннях з представниками найпопулярнішого альянсу – НАТО.

У той же час є низка викликів на шляху до інтеграції та активної співпраці між Україною та Альянсом. Зокрема, такі:

- внутрішні політичні проблеми,
- незгода деяких держав-членів щодо вступу України,
- нестабільність безпекової ситуації.

При цьому існують перспективи для посилення співробітництва, а саме: активна участь у спільних операціях та місіях, готовність до соціальних та політичних реформ, посилення захисних спроможностей України, зростання оборонного потенціалу, постійне збільшення підтримки суспільства України щодо вступу в НАТО.

Взаємовідносини Україна – НАТО продовжують формуватися в надзвичайно складних зовнішньо- та внутрішньополітичних умовах, що склалося історично після здобуття незалежності України в 1991 рр. та зважаючи на різні суспільно-політичні настрої й інтереси. Ці виклики супроводжувалися зовнішньополітичними впливами Російської Федерації, яка продовжує історичне прагнення до контролю територій пострадянського простору, що після 1990-х рр. виявили бажання бути членами НАТО. Прагнення України до вступу в НАТО викликало серйозне занепокоєння РФ у 1992 р., що зумовило посилення тиску через формування сепаратистських осередків на території східних регіонів, у Чернівецькій, Закарпатській областях, у Криму. Крім того, РФ створила штучний механізм спекуляції на мовному питанні, правах меншин, конфліктах навколо Чорноморського флоту, розпочала ведення енергетичних і торговельних війн тощо. Таким чином, гібридна війна проти України розпочалася на початку 1990-х років через використання засобів «м'якої сили».

Україна не є членом НАТО, тому на неї не поширюються гарантії безпеки, запроваджені в договорі про заснування Альянсу. Проте вона є

країною- партнером Альянсу, адже відносини побудовані на тісній співпраці, запозичення принципів, стандартів захисту національних інтересів.

Розвиток відносин Україна – НАТО розпочався з початку незалежності на основі діалогу та співпраці, коли в 1991 р. Україна вступила до Ради північноатлантичного співробітництва та долучилася до програми «Партнерство заради миру» (1994 р.).

Ухвалені на початку 1990-х рр. інституційно-правові засади стали основою розвитку сучасних відносин України з НАТО, які пройшли суперечливий шлях трансформації, характеризуючись висхідною траєкторією в рамках згаданої вище програми «Партнерство заради миру (ПЗМ), Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС), Ради євроатлантичного партнерства (РСАП). Якісно новий рівень відносин розпочався після підписання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО 9 липня 1997 р.

Унаслідок підписання Хартії про особливе партнерство у 1997 р. відносини набули подальшої динаміки та розвитку на основі таких принципів:

- неподільність безпеки держав у регіоні ОБСЄ;
- утримання від використання сили та загроз, що не сумісно з принципами Статуту ООН;
- вільність у праві вибору власних засобів забезпечення безпеки, зокрема союзні договори;
- повага до суверенітету, політичної незалежності та територіальної цілісності держав;
- демократія, верховенство права, ринкова економіка та політичний плюралізм;
- права людини, зокрема меншин; запобігання конфліктів та їх мирне врегулювання.

Завдяки підписанню Декларації про доповнення до Хартії у 2009 р. знову підтверджено рішення лідерів Альянсу, ухвалені на саміті в Бухаресті 2008 р. щодо членства України в НАТО.

Спільними інтересами для України та НАТО визначено такі:

- політичні питання, зокрема у сфері безпеки, розвитку євроатлантичної безпеки, управління кризами та запобігання конфліктів, підтримка миру, врегулювання гуманітарних операцій і конфліктів, політичні та оборонні аспекти нерозповсюдження біологічної, ядерної, хімічної зброї;
- контроль над озброєннями та роззброєння; експорт озброєнь, передача супутніх технологій;
- боротьби з тероризмом та контрабандою наркотиків.

Відповідно до Хартії, основними способами співробітництва та консультацій визначено такі:

- спільні семінари, спільні робочі групи та інші програми співробітництва на широке коло тем – цивільне планування на випадок катастроф, надзвичайних ситуацій;

- цивільно-військові відносини та контроль збройних сил на демократичних засадах, проведення військової реформи в Україні; бюджет, політичні проблеми, оборонне планування, концепції національної безпеки;
- оборонна конверсія;
- військова співпраця України та Альянсу; економічний вимір безпеки;
- науково-технологічна сфера; безпека навколишнього середовища, ядерні питання;
- розробки та дослідження з питань використання повітряного та космічного простору.

У Хартії визначені практичні механізми для налагодження співробітництва:

- зустрічі на рівні Північно-Атлантичної Ради зі взаємно визначеною періодичністю;
- проведення зустрічей із комітетами НАТО за взаємної згоди; візити глав держав; військова співпраця; періодичні зустрічі з військовим керівництвом держав-членів Альянсу;
- заходи в межах поглибленої програми «Партнерство заради миру».

Україна бере активну участь в операціях під керівництвом НАТО:

- операції підтримки стабільності та безпеки в Боснії та Герцеговині, дві місії в Афганістані: місія «Рішуча підтримка», операції Міжнародних сил сприяння безпеці (МССБ);
- Навчальна місія в Іраку та військово-морські операції «Океанський щит», «Активні зусилля».
- Україна бере участь у діяльності Сил для Косова (КФОР), надає дані та інформацію для підтримки зусиль НАТО в галузі інформування щодо ситуації навколо Чорноморського регіону.

Хартія про особливе партнерство від 1997 р. між Україною і НАТО стала основою для створення Комісії Україна – НАТО, як основного органу розвитку відносин, управління заходами в межах співробітництва. Із часом відбулося поглиблення співпраці завдяки вигодам, які отримують сторони, саме завдяки тому, що Україна історично бере активну участь у місіях та операціях під егідою Альянсу.

Співпраця Україна – НАТО посилилася завдяки підписанню Декларації про доповнення Хартії про особливе партнерство України та Організації Північно-Атлантичного договору у 2009 р., де згадується, що «взаємовигідні відносини ... особливого партнерства ... за минулі дванадцять років зробили та продовжуватимуть робити свій внесок у майбутньому у забезпечення регіональної та євроатлантичної безпеки». Це свідчить про те, що Україна є значущим гравцем у системі регіональної безпеки, саме завдяки геополітичному розташуванню між РФ, Китаєм та країнами Європи.

У доповненнях визначено, що саме Комісія НАТО – Україна буде відігравати ключову роль у:

- контролі процесів, початок яким покладено на саміті в Бухаресті у 2008 р.;

- постійному поглибленні співробітництва та політичного діалогу між НАТО та Україною на всіх потрібних рівнях;
- сприянні заходам та зусиллям України, які спрямовані на політичні, економічні та оборонні реформи в контексті євроатлантичних прагнень для набуття членства в НАТО, акцентуючи увагу на основних інституційних і демократичних аспектах.

Варто також зауважити про історичне прагнення України до членства в НАТО, зважаючи на близькість ідеології країни з державами-членами щодо розбудови демократичної держави. Альянс підтримував прагнення до вступу на згаданому вище Бухарестському саміті у 2008 р., де було погоджено відповідне рішення. На саміті було погоджено розробку та реалізацію Плану дій щодо членства (ПДЧ) – «програми реформування у політичній, економічній, оборонній, ресурсній, безпековій і правовій сферах для країн-претендентів. У 2009 р. було запроваджено Річну національну програму (РНП), як ключовий інструмент просування України до євроатлантичної інтеграції і запровадження відповідних реформ».

Проте в період із 2010 до 2014 рр. керівництво України дотримувалося політики позаблоковості, відмовившись від неї внаслідок російської агресії. З початку анексії Криму у 2014 р. країни збільшили підтримку України у галузі розбудови потенціалу та розвитку спроможностей у сфері безпеки й оборони, забезпечили підготовку десятків тисяч військовослужбовців. Із 2016 р., коли було проведено Варшавський саміт НАТО, практична підтримка Україні оформлена у вигляді Комплексної програми допомоги (КПД).

У 2017 р. Верховна Рада України прийняла закон, у якому стратегічною метою зовнішньої та безпекової політики країни визначено членство в НАТО. У 2019 р. відповідна поправка до Конституції України набула чинності. У 2020 р. Президент В. Зеленський ухвалив Стратегію національної безпеки України, яка стала основою розвитку «особливого партнерства між Україною і НАТО, маючи на меті вступ України до Альянсу».

Завдяки посиленню співпраці у 2014 р., відносини Україна – НАТО набули активних, широких, різнопланових, практичних рис і більш ефективних ознак у політичній, економічній, військовій, гуманітарній, екологічній та інших сферах. Науковці звертають увагу на особливу значущість партнерства України та НАТО, як однієї з найважливіших складових частин новітньої загальноєвропейської архітектури. Остання відіграє вагомий роль у підвищенні рівня обороноздатності України, реформуванні оборонного та безпекового секторів за стандартами Альянсу, демократичних реформах, доводить свою життєздатність, обґрунтованість і перспективу, що сформувалася в багатоаспектний комплекс практичної співпраці заради миру й безпеки на Європейському просторі. Такий підхід є філософією Української держави та Організації Північноатлантичного договору за понад 70-річну історію її існування.

Аналіз моніторингових виконання Річних національних програм під егідою Комісії Україна – НАТО за 2008–2021 рр. дозволяє зробити такі висновки: РНП

містять широкий перелік реформ, що стосуються приведення багатьох сфер життєдіяльності до стандартів Альянсу. У межах РНП реалізовано безліч заходів для досягнення поставлених цілей, зокрема у сфері реформування сектора безпеки та оборони України, науковому співробітництві між Україною та країнами НАТО, ЄС, співробітництві у системі міжнародної безпеки та ін., при цьому залишається багато сфер, що потребують реформування – виборча, судова, податкова системи, система енергозабезпечення, система запобігання та протидії корупції тощо.

Найбільшою проблемою переходу на стандарти НАТО є корупційні ризики, зокрема в Україні історично високий рівень політичної корупції у виконавчій, законодавчій, судовій владі, про що свідчить динаміка Індексу політичної корупції. Індекс корупції оцінено за шкалою 0–1 – від менш корумпованої до більш корумпованої оцінки. Індекс корупції оцінює показники шести різних типів корупції в різних суспільних сферах, у тому числі включаючи різні рівні політики, корупцію у виконавчій, законодавчій, судовій владі. У виконавчій сфері корупція, переважно, пов'язана з хабарництвом та розкраданням. Оцінка також включає корупцію у вищих ешелонах виконавчої влади на рівні уряду / Кабінету міністрів і в державному секторі в цілому.

Починаючи з незалежності з 1991 р., в Україні високий рівень політичної корупції у виконавчій, законодавчій, судовій владі – вище 0,81 (наприклад, 0,89 у 1998 р., 0,83 у 2005 р., 0,89 у 2010 р., 0,79 у 2015 р.). Із 2015 р. оцінка політичної корупції скорочується: 0,77 у 2016 р., 0,67 у 2019 р., 0,61 у 2022 р. За оцінками корупції Україна близька до показників Сербії, Албанії, Північної Македонії, Боснії та Герцоговини, Чорногорії, Угорщини.

Із початком російсько-української війни розпочинається новий етап співробітництва між Україною та НАТО, що характеризується виходом на більш міцний рівень відносин на основі стратегічного партнерства.

Зважаючи на стратегічну позицію НАТО щодо забезпечення євроатлантичної та регіональної безпеки, держави-члени засуджують війну Росії, в тому числі через порушення міжнародного права, вимагаючи виведення військ із території України. У 2022 р., під час Мадридського саміту, державами-членами Альянсу ухвалено рішення про посилення допомоги для України. У вересні того ж року Україна знову висловила своє бажання про вступ до НАТО через незаконну спробу Росії захопити українські території.

У 2023 р. на саміті НАТО у Вільнюсі Альянс підтвердив майбутнє членство України в НАТО. Визнаючи, що Україна досягла значного прогресу в покращенні взаємосумісності з НАТО та впровадженні реформ, Альянс вирішив, що План дій щодо вступу більше не є необхідним для того, щоб Україна стала на шлях повної євроатлантичної інтеграції. У 2023 р. створено Раду Україна – НАТО на зміну Комісії на засадах рівності, що підтверджує зміцнення політичних зв'язків між партнерами, вищий рівень інтеграції України до Альянсу.

На саміті НАТО у Вільнюсі у 2023 р. держави-члени Альянсу підтвердили відданість майбутньому вступу України до НАТО. Визнаючи, що

«Україна підвищила рівень оперативної сумісності з Альянсом, досягла значного поступу у впровадженні реформ, ухвалено рішення про відсутність потреби у Плані дій щодо членства на шляху України до цілковитої євроатлантичної інтеграції» [24]. Альянс продовжуватиме підтримувати Україну в досягненні оперативної сумісності та прогресу в подальшій демократизації реформування системи безпеки, що є передумовою членства в НАТО; міністри закордонних справ країн- членів НАТО регулярно оцінюватимуть прогрес за допомогою адаптованої щорічної національної програми; НАТО може запросити Україну до членства в Альянсі, якщо держави-члени погодяться на це та будуть виконані відповідні умови.

Доцільно також проаналізувати дані щодо фінансової підтримки України з початку співпраці. В умовах гібридної війни серед джерел формування фінансових ресурсів – кошти, виділені країнами-членами НАТО для задоволення критичних потреб України як партнера Альянсу, включаючи паливе, обладнання для розмінування та медичне забезпечення.

Зважаючи на посилення співпраці України та НАТО з 2014 р., запроваджено низку Цільових фондів, у межах яких виділено фінансові ресурси на розвиток спроможності та здатності України до захисту власних інтересів. У 2016 р. на саміті НАТО у Варшаві заходи Альянсу для підтримки України оформлені як Комплексна програма допомоги Україні (КПД) для розбудови здатності України гарантувати національну безпеку та здійснювати широкомасштабні реформи відповідно до євроатлантичних принципів, стандартів НАТО та передової практики. У межах КПД здійснено трансформацію національних структур сектору безпеки й оборони, зокрема через дорадчу допомогу на стратегічному рівні, практичну підтримку різних програм та ініціатив. У 2022 р. проведено саміт у Мадриді, на якому ухвалено рішення про виділення на розширену програму КПД понад 500 млн євро.

У 2023 р. на саміті у Вільнюсі держави-члени вирішили продовжити підтримку України на основі запровадження багаторічної програми допомоги з метою полегшення процесів переходу країни від системи оборони радянського зразка до стандартів, підготовки і доктрин НАТО. У цілому програма сприятиме відбудові сектору безпеки та оборони в цілях забезпечення критичних потреб.

Для оцінки перспектив відносин України та НАТО доцільно окреслити стратегію та політику НАТО, зокрема щодо України, а також ідентифікувати ключові стратегічні орієнтири України в комплексній всеохоплюючій обороні в умовах розв'язаної Росією війни.

Стратегічний курс держави на набуття повноправного членства в Альянсі закріплено в Конституції України. У Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392), євроатлантичну інтеграцію визначено одним із пріоритетних національних інтересів щодо забезпечення національної безпеки.

У Стратегії воєнної безпеки України (далі – Стратегія 2021 р.) захист територіальної цілісності та суверенітету України визначено найважливішою

функцією держави, «справою всього українського народу». Зокрема, головна мета Стратегії 2021 р. – завчасна підготовлена та всебічно забезпечена всеохоплююча оборона України на засадах стримування, стійкості, взаємодії, кінцевий результат якої – воєнна безпека, суверенітет і територіальна цілісність, інтеграція України в безпековий простір ЄС, набуття членства в Альянсі, активна участь в операціях з підтримки миру та безпеки. У Стратегії 2021 р. також визначено, що взаємодія в процесі всеохоплюючої оборони України буде здійснюватися на основі «координації заходів під час підготовки до збройного захисту, захисту в разі збройного конфлікту / агресії проти України, після закінчення воєнних дій та під час відбудовного періоду, із заходами інституцій ЄС, НАТО для підтримки України, іншими державами та міжнародними організаціями». Таким чином, у перспективі відносини України та держав- членів Альянсу будуть побудовані на узгодженні заходів та стратегії всеохоплюючої оборони. Серед завдань упровадження комплексного управління з підготовки та ведення оборони України у Стратегії зазначається «набуття повноправного членства України в НАТО, подальша інтеграція у європейські структури безпеки, прагматичне міжнародне оборонне співробітництво». Крім того, серед завдань – «розвиток підготовки особового складу, систем військової освіти для сил оборони, впровадження освітньо-професійних програм підготовки сержантського, старшинського, офіцерського складу із застосуванням досвіду бойових дій, принципів і стандартів НАТО, методики підготовки».

За підсумками зустрічі на вищому рівні в Брюсселі 14 червня 2021 р. держав Альянсу, що беруть участь у засіданні Північноатлантичної ради, підтверджено рішення, прийняте на зустрічі на вищому рівні в Бухаресті у 2008 р., щодо членства України в НАТО. Крім того, прийнято рішення, зокрема щодо внеску та досягнення кожного члена. НАТО надає повне право Україні до визначення зовнішньої політики. Річні національні програми в рамках Комісії НАТО – Україна визначені механізмом для проведення реформ в Україні, пов'язаних із її прагненням до членства. Україні надано право у повному обсязі використовувати всі доступні інструменти в рамках Комісії НАТО – Україна для досягнення повного впровадження принципів і стандартів Альянсу, в тому числі для подолання корупції, розвитку інклюзивного політичного процесу, реформи децентралізації, заснованої на демократичних цінностях із дотриманням прав людини, верховенства права. Крім того, НАТО підтверджують важливість подальших змін у секторі безпеки, в тому числі реформи Служби безпеки України відповідно до міжнародних обов'язків і зобов'язань. Україні надано статус партнера з розширеними можливостями, що дає подальший імпульс масштабному співробітництву та сприяє підвищенню оперативної сумісності. Зміцненню співпраці сприяє військове співробітництво та ініціативи посилення потенціалу між країнами НАТО та Україною, у тому числі литовсько-польсько- українська співпраця.

Ухвалення восьмої Стратегічної концепції НАТО (NATO Strategic Concept 2022) за часів існування саміту Альянсу має вагоме значення,

зважаючи на низку нових положень у документі з урахуванням широкомасштабної гібридної війни проти України. У Концепції значну увагу приділено узгодженому, надійному, інтегрованому підходу до забезпечення національної стійкості, загальної стійкості Альянсу проти військових та інших видів загроз і викликів безпеці. У новій Концепції Росію визнано «найбільш значущою та прямою загрозою безпеці не лише для країн-членів НАТО, а й для миру і стабільності в євроатлантичному регіоні».

Дослідження стратегічних цілей досягнення національної та воєнної безпеки України, концепції НАТО щодо забезпечення регіональної безпеки дають змогу сформулювати такі практичні рекомендації. Україні доцільно наблизити власні довгострокові цілі в секторі безпеки та оборони до парадигми Альянсу, зокрема щодо застосування «надійного, узгодженого, інтегрованого підходу до забезпечення національної стійкості проти різних типів загроз». Нині мета Стратегії 2021 р. обмежується «завчасно підготовленою та всебічно забезпеченою всеохоплюючою обороною», тоді як доцільно змістити акцент на стійкості в політичному, економічному, соціальному, правовому, інформаційно-цифровому та інших вимірах. Крім того, кінцевий результат такої стратегічної цілі та орієнтиру не повинен зводитися лише до «інтеграції України в безпековий простір ЄС, набуття членства в Альянсі», а має бути спрямований на розвиток сил безпеки й оборони на рівні членів НАТО для розвитку стратегічного партнерства та рівноправної участі в забезпеченні регіональної безпеки.

Аналіз сучасного стану та шляхів розвитку міжнародних відносин Україна – НАТО на основі динаміки розвитку співробітництва за 1991–2023 рр. свідчить про ряд характерних рис. Серед ключових ознак – розвиток інституційно-правових засад взаємодії держав із початку 1991 р. до 2010-х рр. для забезпечення співпраці у сфері розвитку регіональної євроатлантичної безпеки, управління кризами та запобігання конфліктів, у врегулюванні конфліктів та виконанні операцій, у політичній, економічній, правовій та оборонній сферах. Із початку ескалації збройного конфлікту на сході України та анексії Криму у 2014 р., а також зі зміною уряду в Україні, посилюється прагнення до членства в НАТО. Проте ключова перешкода набуття статусу члена – корупційні ризики в політичній сфері. Із початком повномасштабної війни співпраця між Україною – НАТО посилюється, зокрема в інституційному вимірі завдяки створенню відповідної Ради, збільшенню фінансової підтримки та допомоги державами-членами Альянсу. Стратегічні орієнтири НАТО та України відповідно до нових стратегій і політик сприяння безпеці узгоджуються: Стратегічна концепція НАТО акцентує увагу на найбільш надійному, інтегрованому та узгодженому підході до створення національної, регіональної стійкості проти військових і невійськових загроз і викликів безпеці, зокрема РФ як ключовій загрозі міжнародної безпеки. У стратегіях національної та воєнної безпеки України також РФ визнано ключовою загрозою національним інтересам, а головною метою визначено всебічну всеохоплюючу оборону України на засадах стійкості, інтеграцію України в євроатлантичний

безпековий простір і набуття членства в НАТО. У перспективі відносини України та держав-членів Альянсу будуть побудовані на узгодженні заходів у межах стратегії всеохоплюючої оборони, стійкості для сприяння регіональній безпеці та миру.

Повертаючись до ключового питання дослідження щодо впливу становлення відносин Україна – НАТО за 1991–2023 рр. на стратегічні орієнтири розвитку партнерства та співробітництва, варто відмітити позитивний внесок цих відносин завдяки розбудові інституційного фундаменту, правової бази та узгодження ідеології взаємодії, побудованої на демократичних принципах.

Ключове обмеження цього дослідження полягає у відсутності доступу до матеріалів, особливо кількісних даних, які підтверджують масштаби стратегічного партнерства Україна – НАТО. Це стосується зокрема кількісних даних про масштаби операцій України, військову підготовку сил безпеки та оборони України завдяки підтримці Альянсу. Перспективним напрямом дослідження вважаємо висвітлення особливостей стратегічного партнерства України з найбільш важливими для неї країнами-партнерами в умовах гібридної війни.

Питання для самоконтролю:

1. Які шляхи подолання економічної відсталості України, забезпечення свободи слова, імплементації та пристосування норм НАТО до українського законодавства?
2. Охарактеризуйте переваги, які матиме Україна в разі її вступу до євроатлантичних структур?
3. Які можливості мають місцеві органи влади для реалізації державного курсу на євроатлантичну інтеграцію України?
4. Чому я «за» або «проти» вступу України в НАТО? Відповідь обґрунтуйте.
5. Яку роль відіграє вища та середня школа у впровадженні моделі євроатлантичної інтеграції України?
6. Назвіть конкретні практичні переваги співробітництва Україна – НАТО?
7. Як може змінитися геополітична обстановка у світі у зв'язку зі вступом України до НАТО?
8. Охарактеризуйте наслідки не вступу України до НАТО?
9. Наведіть приклади, як проходить процес реформування української армії за європейськими стандартами?

Література:

1. *Актуальні проблеми європейської інтеграції та євроатлантичного співробітництва України*: матеріали 12-ї регіон. наук.-практ. конф. (15

- травня 2015 р., м. Дніпропетровськ) / за заг. ред. Л.Л. Прокопенка. Д.: ДРІДУ НАДУ, 2015. 196 с.
2. *Бадрак В.* Шлях до НАТО: вимір безпеки / В.Бадрак, С.Згурець, М. Самусь, О.Набоченко, М. Канарський. К.: Центр документації і інформації НАТО, 2017. 222 с.
 3. *Бачення політики* Партнерства НАТО після Чиказького Саміту для України та євроатлантичної безпеки: аналітично-інформаційне видання / упорядники: О.Коломієць, В.Базан. К.: К.І.С. 2013. 121 с.
 4. *Білоус О.* Євроатлантична інтеграція України. Проблеми та перспективи: навчальний посібник / О. Білоус, І.Доцяк, В.Климончук. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т, 2017. 108 с.
 5. *Грицяк І.А.* Євроатлантичні інтеграційні процеси в умовах глобалізації. Північноатлантичний альянс: історія, функції, структура та відносини з Україною. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. проф. Д. І. Дзвінчука. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 592 с.
 6. *Дмитрушко О.М.* Україна на шляху до Європейського Союзу та НАТО: історіографія / О. М. Дмитрушко // Гілея : наук. вісн. К., 2013. Вип. 68 (ф 1). С. 264–269.
 7. *Донеллі Кріс.* Євроатлантична інтеграція України: перспективи та проблеми / Кріс Донеллі [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.dcaf.ch/docs/Ukraine_EuroAtlantic/U2_03.pdf.
 8. *Допомога НАТО* Україні. Стислий огляд / Фонд «Ініціатива з дослідження східноєвропейської безпеки». Київ: Центр інформації та документації НАТО в Україні, 2018. 12 с.
 9. *Європейська та євроатлантична інтеграція.* Transition book / Українська національна платформа Форуму громадянського суспільства Східного Партнерства. Київ: [Б. в.], 2019. 94 с.
 10. *Криза сучасної системи безпеки: у пошуках нового міжнародного порядку.* Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 25 вересня 2020 р. / Упорядники: М. Мальський, Р. Вовк, О. Кучик., П. Байор. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. 162 с.
 11. *Критерії членства* в СОТ, ЄС та НАТО. Інтеграційні перспективи України: аналітичне дослідження / В.Р.Сідеуко, І.І.Жовква, Г.М.Немиря, Г. М. Перепелиця. К.: Ін-т Євроатлантичного співробітництва, 2014. 84 с.
 12. *Левченко Ю.С.* Міжнародний захист біженців. Біженці та вимушені переселенці: зарубіжний досвід (1992–2015 рр.) / Ю.С.Левченко, В.Ю.Радченко // Україна: події, факти, коментарі. 2015. № 18. С. 61–73.
 13. *Нормативно-правове забезпечення стратегічного курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію: навчальний посібник-хрестоматія.* У 2 частинах / уклад. : І.В. Артьомов, Д. В. Вітер, Л. І. Загайнова. Ужгород : Ліра, 2014. 346 с.

14. *Північноатлантичний альянс: історія, функції, структура, відносини з Україною: навчальний посібник* / за загальною редакцією Д. І. Дзвінчука. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2012. 632 с.
15. *Романько І.І.* Європейська та євроатлантична інтеграція України: історія, сучасний стан, перспективи. Навчальний посібник. Кропивницький: ЛА НАУ, 2017. 272 с.
16. *Романько І.І.* Історія українського війська Нариси у трьох томах. Т.3. Кіровоград: ДЛАУ, 2011. 580 с.
17. *Романько І.І.* Історія та культура української діаспори. Навчальний посібник. Частина перша. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2020. 328 с.
18. *Романько І.І.* Історія та культура української діаспори. Навчальний посібник. Частина друга. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2020. 260 с.

Словник термінів

«Активні зусилля» – антитерористична операція НАТО, метою якої є виявлення та запобігання терористичній діяльності в Середземному морі.

Альянс (фр. Alliacé – союз, об'єднання) – тут у розумінні союзу між державами для досягнення спільних цілей у певний час. Така назва вживається до блоку НАТО.

Апліканти – країни, які подали заявку про вступ до Світової організації торгівлі.

Асоційоване партнерство – стосується країн, які уклали угоди про асоціацію, не засідають у керівних органах ЄС та не беруть жодної участі в процесі ухвалення рішень. Вони залишаються зовнішніми партнерами ЄС, а не стають членами із спеціальним асоційованим статусом. Економічна лібералізація та відповідна адаптація законодавства асоційованих країн виступає центральним елементом асоціації, хоч і самі асоціативні угоди охоплюють низку інших сфер співробітництва, зокрема щодо транспортних мереж, енергетики, наукових досліджень, юстиції та внутрішніх справ, довкілля, освіти й науки тощо.

Асоційоване членство – неповне, часткове членство держави, громадської організації, особи чи соціальної групи в якомусь об'єднанні. Таке членство відзначається обмеженням, порівняно із повним членством, колом прав і можливостей або й взагалі статусом спостерігача.

«Безпека через науку» – наукова програма НАТО, важливий елемент її цивільної діяльності.

«Берлін-плюс» – домовленості між НАТО і Європейським Союзом 17 березня 2003 р., що становлять основу практичної співпраці двох організацій у врегулюванні кризових ситуацій.

Берлінський мур – бетонний мур між Західним (під контролем військової адміністрації Великої Британії, США і Франції) та Східним Берліном (столицею НДР), сумнозвісний символ “поділу світу” в період “холодної війни”. Зведений у серпні 1961 р. з ініціативи СРСР і за розпорядженням керівництва НДР для унеможливлення втечі східних німців до Західного Берліна, а звідти до ФРН або до інших західних країн. Зруйнований у листопаді 1989 р.

Біла Книга – офіційний документ Європейської Комісії, який містить низку практичних пропозицій щодо дій Спільноти в конкретній сфері (соціальна політика, єдина валюта, телекомунікації тощо). Оприлюднення Білої Книги здійснюється після публікації Зеленої книги, яка ініціює громадське обговорення та розпочинає процес консультацій на європейському рівні. Якщо Біла Книга сприймається Радою Європейського Союзу позитивно, то ЄС здійснює розробку програми дій у відповідній сфері.

Щорічно видається в Україні відповідно до наказу міністра оборони України для посилення демократичного контролю над діяльністю Збройних сил Української держави.

«Болонський процес» – діяльність європейських країн, яка спрямована на те, щоб зробити узгодженими системи вищої освіти цих країн. Основний зміст Болонської декларації, прийнятої 19 червня 1999 р., полягає в тому, що країни-учасниці зобов'язалися до 2010 р. привести свої освітні системи у відповідність певному єдиному стандарту.

«Брюссель вирішив» – термін “Брюссель вирішив” часто використовується в ЗМІ в зв'язку з інституціями ЄС, більшість з яких знаходиться в місті Брюссель. Закони ЄС пропонуються Комісією ЄС, але саме Рада ЄС (міністри урядів держав-членів) та Парламент ЄС (вибирається громадянами ЄС) проводять дебати, поправки, і врешті вирішують, чи варто приймати запропонований законопроект.

Валютна інтеграція ЄС – це процес взаємодії національних валютних систем Європейського Союзу, що приводить до зближення валютних механізмів, до створення міждержавних інститутів в цій сфері в межах інтеграції.

Верховенство права – панування права у життєдіяльності громадянського суспільства і функціонуванні держави.

Вишеградська група (угорське місто Вишеград) – Польща, Угорщина, Чехія і Словаччина.

Гармонізація законодавства – процес цілеспрямованого зближення та узгодження нормативно-правових актів з метою досягнення несутерекливістості законодавства, усунення юридичних колізій, дотримання міжнародних, європейських та національних правових стандартів.

Геноцид – сукупність дій чи політика, спрямовані цілковито або частково на винищення певної національної, етнічної, расової, релігійної чи соціальної спільноти людей.

Геополітика (буквально мистецтво управління державою) – наука, яка визначає стратегічне спрямування держави; вбачання у політиці, головним чином зовнішній, визначальної ролі географічних факторів: просторе розташування країни, розмір території, наявність чи відсутність (обмеженість) природних ресурсів, клімат, кількість і густоту населення. Існування та зміцнення незалежної України поліпшує геополітичну ситуацію в Європі й в усьому світі, створює умови більшої стабільності та передбачуваності в сучасних міжнародних відносинах.

Геополітична Європа – простір дійсного функціонування ринкової демократії та правової держави.

Глобалізація (від англ. global світовий, всесвітній) – процес зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети; процес поширення по всій планеті єдиних, спільних для всього людства проблем (економічних, політичних, військових, екологічних); процес зростання вселюдських інтересів

у всіх сферах людського буття, породжуваних поглибленням взаємозв'язків і взаємозалежності країн і народів.

Глобальні проблеми сучасності – сукупність суперечливих процесів, які створюють загрозу нормальному розвитку і навіть самому існуванню всіх країн світу і потребують для відвернення цих катастрофічних наслідків їх спільних зусиль, тобто мають всеохоплюючий, планетарний, глобальний характер.

Громадянське суспільство – соціальний простір, у якому люди взаємодіють один з одним як незалежні один від одного і від держави індивіди.

Громадянство Європейського Союзу – взаємні права та обов'язки громадян держав-членів ЄС. За ними кожна особа, що володіє громадянством будь-якої держави-члена організації, є водночас і громадянином ЄС, має право вільно пересуватися і проживати в його межах.

День Європи, Europe Day – свято країн-членів ЄС, яке відмічається щороку 9 травня. Офіційно встановлений рішенням Міланської зустрічі глав держав та урядів, країн-членів ЄС у червні 1985 року на честь заснування Спільноти. Насправді ж День Європи – свято з понад піввіковою історією. 9 травня 1950 року в п'яту річницю визволення Європи від фашизму міністр закордонних справ Франції Р. Шуман звернувся до народів європейських країн із закликом примиритись, об'єднатися на згадку Другої світової війни і створити нову модель мирної співпраці держав – Європейський Союз, який би ґрунтувався на спільних інтересах і цінностях. Найголовнішими з них було проголошено мир, солідарність, демократію, верховенство права. Щорічно з нагоди свята у Брюсселі, де перебувають керівні органи ЄС, а також у країнах-учасниках ЄС відбуваються офіційні урочистості. Основна ідея загальноєвропейського Дня – кожний мешканець континенту, незалежно від своєї національної належності і громадянства, має відчувати себе вільним у «Європейському домі». Оскільки День Європи в Україні збігається з Днем Перемоги над нацизмом, урочисті заходи проводять згідно з Указом Президента щорічно у третю суботу травня.

Дипломатичне представництво – постійно діючий закордонний орган держави.

Директива Європейського Союзу – нормативно-правовий акт ЄС, має обов'язкову силу та верховенство над національним законодавством. На відміну від постанов та рішень ЄС, які мають пряму дію, норми директив реалізуються через національне законодавство.

Договори Основоположні, Founding Treaties – чотири основні договори, на яких базується європейська інтеграція. До них належать: Договір про заснування Європейської спільноти з вугілля та сталі; Договір про заснування Європейської економічної спільноти та Договір про заснування Європейської спільноти з атомної енергії; Договір про Європейський союз. Основоположні договори зазнали численних змін і доповнень, які вносились за допомогою доповнюючих договорів. Зміни договорів здійснюються шляхом

скликання міжурядових конференцій. Об'єднати всі договори в єдиний текст основного закону ЄС має на меті ухвалення Європейської Конституції.

Європеїзація – вплив європейського будівництва на поведінку національних держав, процес ухвалення рішень та здійснення традиційних державних повноважень у країнах-членах ЄС. В широкому розумінні – переймання базових норм та цінностей західноєвропейською спільнотою (з боку колишніх авторитарних європейських держав).

Європейська демократія – це спосіб організації та діяльності держав ЄС, що передбачає участь усіх членів ЄС в ухваленні рішень та формуванні керівних органів, а також дотримання прав усіх держав, що входять до ЄС. “Серцем” європейської демократії небезпідставно називають французьке місто Страсбург (столиця Ельзасу), що розташоване за 457 кілометрів на схід від Парижа, де знаходиться штаб-квартира Ради Європи – Палац Європи.

Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄФТА) – організація, заснована у 1960 році для поширення вільної торгівлі товарами між членами. Спочатку членами ЄФТА було 7 держав: Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швеція, Швейцарія та Великобританія. Фінляндія приєдналась у 1961 році, Ісландія у 1970 р., Ліхтенштейн у 1991 р. У 1973 році Великобританія та Данія пішли з ЄФТА та приєдналися до ЄЕС. За ними вийшли: Португалія в (1986 р.), Австрія, Фінляндія та Швеція в (1995 р.). На сьогодні членами ЄФТА є Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія та Швейцарія.

Європейська економічна спільнота – організація, заснована у 1957 році з метою економічної інтеграції Європи. Спочатку Спільнота мала шість членів: країни Бенілюксу, Франція, Німеччина та Італія. У 1993 році, з набрання чинності Маастрихтського договору, ЄЕС змінила назву на Європейську Спільноту (ЄС) і стала основою сьогоденішнього Європейського Союзу.

Європейська інтеграція – створення єдності між європейськими країнами та народами. В рамках Європейського Союзу це означає, що країни об'єднують свої ресурси та разом приймають рішення. Це сумісне прийняття рішень відбувається за допомогою інституцій ЄС – Парламенту, Ради, Комісії тощо.

Європейські стандарти – це сукупність норм, які забезпечують саме існування Європейського Союзу.

Європейський економічний простір (ЄЕА) – ЄЕА включає країни Європейського Союзу та ЄФТА (за виключенням Швейцарії). Договір про заснування ЄСЗ, що набрав чинності 1 січня 1994 року, надає можливості Ісландії, Ліхтенштейну та Норвегії використовувати переваги єдиного ринку ЄС без привілеїв та обов'язків країни-члена ЄС.

Єдиний ринок – країнам ЄС знадобився певний час для усунення всіх бар'єрів між ними і перетворення “спільного ринку” на справжній єдиний ринок, у межах якого можуть вільно рухатися товари, послуги, люди та капітал. Формально створення єдиного ринку було завершено наприкінці 1992 року, однак сьогодні все ще існує потреба його вдосконалення, наприклад, необхідно створити справжній єдиний ринок фінансових послуг. У 90-х роках минулого

століття людям стало простіше пересуватися територією Європи, оскільки було скасовано паспортну та митну перевірки на більшості внутрішніх кордонів ЄС. Важливим наслідком цього стало зростання мобільності громадян Європи. Так, з 1987 року за підтримки ЄС більше мільйона молодих європейців змогли навчатися за кордоном.

Екологія (від грецьк. слів oikos, що означає дім, житло, середовище, сховище і logos вчення, слово) – вивчення комплексу взаємостосунків між всіма формами життя і тим природним середовищем, в якому це життя розвивається. Екологія як наука сформувалася в шістдесятих роках ХІХ ст. В 1866 р. відомий німецький зоолог Ернст Геккель запровадив цей термін і вперше зробив спробу дати визначення суті нової науки.

«Залізна завіса» – політична ізоляція країни, політичні й ідеологічні бар'єри між народами. Термін, який використовувався в літературі та засобах масової інформації країн Заходу для характеристики держав із соціалістичними системами тоталітарного типу, що розглядалися як ізольовані від іншого світу. Набув поширення в 1940-х роках, був актуальним аж до 1991 р.

Зелена Книга, Green Paper – документ Європейської Комісії, за яким ініціюється громадське обговорення та розпочинається процес консультацій на європейському рівні за певної тематики (соціальна політика, єдина валюта, телекомунікації тощо). Результатом таких консультацій згодом може стати публікація офіційних Білих Книг, де висновки дебатів узагальнені у формі практичних пропозицій Комісії.

Зона вільної торгівлі – угоди, що передбачають відміну митних тарифів і квот по відношенню до учасників. При цьому кожен з учасників має право на проведення власної політики щодо третіх країн.

Імплементация (від лат. implere наповнювати, досягати, виконувати, здійснювати) – організаційно-правова діяльність держав з метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань.

Інвестиція – довгострокове вкладання капіталу в різні галузі економіки переважно за межами країни.

Інтеграція (від лат. integratio відновлення, об'єднання в ціле) – об'єднання в єдине ціле яких-небудь частин або елементів; об'єднання держав з метою вирішення завдань, які не під силу одній країні, для досягнення спільних цілей; економічна форма інтернаціоналізації господарського життя, яка виникла після Другої світової війни, об'єктивний процес переплетіння національних господарств і проведення узгодженої економічної політики. В результаті інтеграції було створено ряд міжнародних організацій: ЄЕС, ЄС, ЄАСТ, АСЕАН.

Інтеграція економічна – наближення та взаємопереплетення економік декількох країн з однорідними соціально-економічними системами, націлені на створення єдиного господарського організму.

Інтеграція політична – сукупність політичних процесів, спрямованих на консолідацію, злиття суспільних, політичних, військових, економічних

структур або етносів у рамках однієї держави або кількох держав з метою протидії деструктивним внутрішнім і зовнішнім чинникам.

Інтенсифікований діалог з НАТО з питань набуття членства – пропонується тим країнам, які висловили зацікавленість приєднатися до Альянсу й готові впроваджувати відповідні реформи.

«Інформаційне суспільство» – концепція, яка реалізується в ЄС та передбачає побудову постіндустріального укладу суспільного життя, заснованого на перетворенні інформації на головний фактор виробництва і продукт споживання. Інформаційне суспільство передбачає широке використання передових інформаційних технологій (повсюдне використання електронних засобів обміну інформацією) та інформатизацію усіх сфер життя, у тому числі на основі впровадження нових засобів зв'язку. Інформаційне суспільство, з огляду на потенційні вигоди і загрози, стало ключовою темою стратегії ЄС на ХХІ ст.

Кінець біполярного світу – розпад СРСР у грудні 1991 р. призвів до того, що у світі залишилася тільки одна наддержава, один «полюс» США; розпалася Ялтинська система міжнародних відносин.

Консенсус (від лат. consensus згода, єдність, однастайність, злагода) – наявність єдності у поглядах двох чи більше суб'єктів щодо ключових аспектів соціального порядку, що виявляється в єдності дій; метод, форма прийняття колегіальних рішень, що передбачає досягнення згоди.

Конституція ЄС – ЄС базується на чотирьох основних договорах як правилах діяльності Євросоюзу. Ці договори складні, і лідери ЄС хотіли б замінити їх єдиним коротким та простим документом, який би окреслював цілі та завдання ЄС та визначав, хто що робить. Цей документ (технічна назва якого “конституційний договір” була раніше, зараз Реформаторський договір) схожий до конституції держави, хоча ЄС не є такою і не прагне стати єдиною країною.

Контактна місія НАТО – у кожній з країн-партнерів НАТО визначає посольство однієї з держав-членів своєю контактною місією, яка забезпечує дипломатичну роботу НАТО та визначається за принципом ротації.

Копенгагенські критерії – в червні 1993 року лідери ЄС на зустрічі в Копенгагені сформулювали три критерії, обов'язкові для будь-якої країни перед вступом до ЄС. По-перше, країна повинна мати інституції, які є гарантами демократії, верховенства закону, прав людини та повагу до меншин. По-друге, країна повинна мати функціонуючу ринкову економіку. По-третє, країна має підтримувати цілі Європейського Союзу. ЄС залишає за собою право вирішувати, коли країна виконала усі критерії, і коли ЄС готовий її прийняти до своїх лав.

Корупція (лат. corruptio псування, розбещування, підкуп) – соціальне явище, яке охоплює всю сукупність корупційних діянь, пов'язаних із неправомірним використанням особами, уповноваженими на виконання функцій держави, наданої їм влади, службових повноважень, відповідних можливостей з метою задоволення особистих інтересів чи інтересів третіх осіб.

Країна-апліканти (країна-заявник) – країна, що подала заявку на вступ до Союзу. Щойно її заявку прийнято, вона стає «країною-кандидатом».

Країна-кандидат – країна, що подала заявку на вступ до ЄС, і чия заявку було прийнято. Перед тим, як країна-кандидат зможе приєднатися до ЄС, вона має виконати «Копенгагенські критерії».

«Нова стратегічна концепція» – передбачення, що НАТО для застосування збройних сил в миротворчих місіях не потребує мандату жодної міжнародної організації, в тому числі Ради Безпеки ООН.

Оперативна сумісність із збройними силами країн-членів НАТО – здатність діяти спільно під час проведення операцій.

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) – міжнародна міждержавна регіональна організація, загальноєвропейський орган, що займається питаннями загальної безпеки, ставить мету знайти відповіді на нові виклики та небезпеки. До складу організації входять 55 держав-учасників, розташованих на географічному просторі від Ванкувера до Владивостока.

Організація об'єднаних націй (ООН) – міжнародна організація держав, створена 1945 року з метою підтримання і зміцнення миру, безпеки, розвитку співробітництва між країнами. Об'єднує понад 160 держав. Штаб-квартира розташована в Нью-Йорку.

Офіційні мови – з 2013 року в ЄС 24 офіційні мови. Законодавство ЄС публікується на всіх офіційних мовах, і можна використовувати будь-яку з них, щоб написати до інституцій ЄС. Крім того, природно, що в Європі розмовляють і іншими мовами, і ця різноманітність національностей та мов особливо важлива для європейців, оскільки це є частиною їх культурної спадщини. Комісія ЄС проводить програми, які підтримують вивчення мов та лінгвістичну різноманітність.

Панєвропеїзм – політико-правова доктрина інтеграції європейських країн на федеративних засадах, концепція об'єднання європейських народів під гаслом винятковості Європи як колиски цивілізації та її вирішальної ролі у світових політичних процесах. Організаційно-правовою формою реалізації ідеї панєвропеїзму в сучасний період став Європейський Союз.

«Партнерство заради миру» – основна програма НАТО по здійсненню співробітництва у галузі безпеки й оборони між Альянсом та окремими країнами-партнерами.

План дій щодо членства в НАТО (ПДЧ) – останній етап на шляху до отримання країною-претендентом запрошення приєднатися до Альянсу.

Права людини – визначальні засади правового статусу особи, належать людині від народження, а тому є природними і невідчужуваними. Є необхідним елементом громадянського суспільства і правової держави. Права людини засновані на принципах свободи, рівності та справедливості й мають універсальний характер. Боротьба з порушенням прав людини є важливим напрямом міжнародного співробітництва.

Право Європейського Союзу – сукупність правових норм, що містяться в актах ЄС. Його нерідко називають європейським правом. Право ЄС має

переваги перед національним законодавством. З факту верховенства права ЄС випливає необхідність адаптації до нього національного законодавства як країн-членів ЄС, так і країн, які намагаються стати членами ЄС.

Принцип субсидіарності – принцип, згідно з яким будь-які заходи вживаються на рівні ЄС лише за умови, що вони більш ефективні, ніж відповідні заходи на національному, регіональному або місцевому рівнях, крім тих заходів, які належать до компетенції ЄС.

Протекціонізм – економічна політика держави, яка спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

Рада Європейського Союзу (Рада Міністрів Європейського Союзу) – міжурядовий інститут. Збирається на рівні міністрів національних урядів.

Ратифікація – затвердження вищим органом державної влади (в Україні – Верховною Радою) міжнародного договору.

Саміт (анг. summit, буквально – вершина, верх, верхівка) – дипломатичні зустрічі на найвищому рівні глав держав та урядів. На самітах приймаються і підписуються політичні рішення, угоди, декларації, меморандуми, договори, конвенції, протоколи.

Стандартизація (англ. нормалізація, еталонування) – діяльність компетентних державних та інших органів і організацій, пов'язана з розробленням, схваленням, прийняттям, впровадженням, переглядом, зміною та припиненням дії стандартів.

Стратегія сталого розвитку ЄС – це концепція стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі.

Стратегія сталого розвитку ЄС виявляє шість проблемних напрямків, відносно яких необхідне зосередження громадськості: соціальне відчуження (маргіналізація) і старіння суспільства, зміна клімату, здоров'я, природні ресурси, транспорт. В стратегії міститься перелік спеціальних заходів, які потрібно виконувати, щоб добитися поставлених цілей. Ці заходи були оновлені і отримали подальший розвиток в огляді стратегії у 2005 р.

Хартія про Особливе партнерство між Україною та НАТО – основоположний документ, підписаний у 1997 р., визначає відносини між Альянсом і Україною.

Холодна війна – особлива система міжнародних відносин після Другої світової війни (друга половина 40-х початок – 90-х років ХХ ст.), що характеризувалася глобальним ідеологічним, політичним, військовим, науково-технічним, економічним та культурним протистоянням США і СРСР та очолюваних ними військово-політичних блоків Північноатлантичного альянсу (НАТО) та Організації Варшавського договору (ОВД), яке поєднувалося з гонкою озброєнь, високим ступенем загрози нової світової війни.

Шенгенська зона – згідно з умовами Амстердамського договору від жовтня 1997 р., Шенгенська угода про кордони є обов'язковим елементом для

держав, які є членами Європейського Союзу. Шенгенська зона охоплює територію п'ятнадцяти європейських країн. Це Австрія, Бельгія, Німеччина, Греція, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Франція, Данія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія та Швеція. До неї входять дві країни, що не є членами ЄС, а саме Ісландія та Норвегія. Шенгенська віза, що видана однією з учасниць угоди, дійсна на території всіх країн-учасниць.

«Ядерна парасолька США» – п'ята стаття Північноатлантичного договору, в якій мовиться про спільну оборону із можливим використанням ядерної зброї.

Рекомендована література

Основна література

1. *Азбука Європейської інтеграції*: навч.-метод. посібн. / Фонд місцевої демократії; укл.: І. Яковюк, Л. Трагнюк, В. Медеяєв. – Х.: «Апес+», 2006. 165 с.
2. Булик М.В. Поняття «європейська інтеграція» та «європеїзація» у сучасній науковій думці. URL: http://istfakmgu.at.ua/publ/procesi_regionalizaciji_ta_globalizaciji_jak_dominanta_svitovogo_rozvitku/ponjattja_evropejska_integracija_ta_evropejizacija_u_suchasnij_naukovij_dumci/1-1-0-18
3. Галик В. М. Україна в Європі і світі: навч. Посібник. Київ : Знання, 2013. 364 с.
4. Герст Джон. Найкоротша історія Європи. Київ: Наш формат, 2021. 232 с.
5. Терещенко Ю.І. Скарби історичних традицій: нариси з історії української державності. К. : Темпора, 2011. 560 с.
6. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ: Нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. К: Перун, 1996. 496 с.
7. *Україна в історії Європи XIX - початку XXI ст.: історичні нариси*. монографія. За. ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.
8. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. 464 с.

Допоміжна література

1. Александров О. С. Україна – НАТО: нові умови та реалії співробітництва: аналіт. доп. / О. С. Александров ; упорядн. В. М. Бегма, Н. Г. Діденко, О. О. Резнікова ; за заг. ред. О. В. Литвиненка. – К.: НІСД, 2011. 56 с.
2. Алексієвець, М. Україна: Європейський контекст змін на зламі XX–XXI ст. та сучасні суспільні прагнення. *Україна–Європа–Світ*. 2017. Вип. 19 С. 106–110.
3. Ващук Ф.Г. Інтеграція в європейський освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи: Монографія. Ужгород: ЗакДУ, 2011. 560 с.
4. Відейко М. Історія цивілізацій. Україна. Т.1. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н.е. – IX ст.). – Харків: Фоліо, 2023. 586 с.
5. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. – К., 2009.

6. *Європейська інтеграція*: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів та слухачів магістерської підготовки за напрямом «Державне управління» / Кол. авт.; за заг. ред. проф. І.А. Грицяка та Д. І.Дзвінчука. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 464 с.
7. *Еко У.* Історія Європейської цивілізації. – Харків: Фоліо, 2024. 704 с.
8. *Копійка В.* Європейський Союз : заснування та етапи становлення: Навч. посіб. – К. : Либідь, 2002. 448 с.
9. *Круглашов А. М.* Європейська інтеграція на початку нового тисячоліття: довідник. – Ч. 1.– Чернівці, 2010. 212 с.
10. *Кучик О.* Україна в зовнішній політиці держав Антанти (1917 – 1920 рр.) – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – 256 с.
11. *Мариніна С. В.* Особливості взаємодії України з регіональними угрупованнями в умовах європейської інтеграції. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2015. № 4. С. 187–191.
12. *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – Київ, Основи. 1998. 345 с.
13. *НАТО*: історія, структура, діяльність, перспективи : навч. посіб.– Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 258 с.
14. *Пелагеша Н.* Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. – К.: НІСД, 2008. 288 с.
15. *Пріоритетні питання* політики України щодо країн Азії. Аналітична доповідь. – К.: НІСД, 2011. 46 с.
16. *Фергюсон Н.* Цивілізація. Як Захід став успішним. – Київ: Наш формат, 2017. 488 с.

Посилання на інформаційні ресурси в Інтернеті, відео-лекції, інше методичне забезпечення

1. Армії, в яких воювали українці у II Світовій війні. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20150507-1550170/>
2. Гетьманщина 1654 – 1781 рр. URL: <https://histua.com/istoriya-ukraini/ukrainski-zemli-v-dobu-kozactva/getmanwina>
3. Довідник з історії України. URL: <http://history.franko.lviv.ua/dovidnyk.htm>
4. Історія України документи. URL: www.history.univer.kharkov.ua/hist_ukraine/index.html
5. Інститут історії України НАН України. URL: <http://www.history.org.ua/>

Електронне навчальне видання комбінованого використання
Можна використовувати в локальному та мережному режимі

Кашаба Ольга Юріївна

УКРАЇНА В ЄВРОПІ І СВІТІ

Конспект лекцій
для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня

В авторській редакції

Підписано до розміщення 25.06.2025. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 5,89. Обсяг 1,168 Мб. Зам. № 258/25.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна